

63.3(4Укр)46

ПРОГРАНА БИТВА ВИГРАНОЇ ВІЙНИ

Віктор Брехуненко

Художник Сергій Шаменков

**БИТВА ПІД
БЕРЕСТЕЧКОМ
1651 РОКУ**

Віктор Брехуненко

ПРОГРАНА БИТВА ВИГРАНОЇ ВІЙНИ

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ

1651 РОКУ

НБ ПНУС

807291

Київ
TEMP
POKA
2013

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

ЗМІСТ

Художні реконструкції: *С. Шаменков*
Редакція: *М. Волощак*
Дизайн, верстка: *Ю. Жарков*

Б87 В. Брехуненко.

Програма битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року: науково-популярне видання. — К.: Темпора, 2013. — 116 с.: іл.

ISBN 978-617-569-096-3

Книга присвячена одній із найбільших битв часів Богдана Хмельницького, яка відбулася неподалік Берестечка на Волині. У науково-популярному форматі розглядаються передумови битви, підготовка сторін, склад і чисельність військ Богдана Хмельницького та Яна Казимира, перебіг битви та її наслідки. Проаналізувавши діяльність українського гетьмана та старшини відразу після Берестечка 1651 р., автор заперечує панівну на сьогодні оцінку битви як катастрофи для українського війська й Гетьманщини загалом.

Для всіх, хто цікавиться українською історією.

УДК [94:355.422](477) «1651»

ББК 63.3(4УКР)46

1. Переднє слово	4
2. Передумови військової кампанії 1651 року	6
3. Зовнішньополітичні кроки Гетьманщини та Варшави	15
4. Московська карта: Земський собор 1651 року	24
5. Зимово-весняний похід Марціна Калиновського на Брацлавщину	30
6. Підготовка Хмельницького до вирішальної битви	37
7. Королівський табір під Сокалем	43
8. Перехід Яна Казимира під Берестечко	48
9. Марш Богдана Хмельницького й татар	52
10. Коронне військо під Берестечком: склад, озброєння, розташування	59
11. Козацько-татарське військо	75
12. Розташування противників на полі битви	84
13. Початок битви	86
14. Другий день	88
15. Вирішальний день	91
16. Богдан Хмельницький у татарському таборі	98
17. «Їх тут триста, як скло, товариства лягло!»	101
18. Тяжка поразка чи катастрофа?	110
19. Вибрані джерела та література	115

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Битва, яка відбулася 18–20 червня 1651 року між українським військом Богдана Хмельницького та коронним військом побіля Берестечка на Волині, без сумніву, належить до найбільших не тільки в рамках української Національно-визвольної війни середини XVII ст., а й у тогочасній європейській історії загалом. Богдан Хмельницький та Ян Казимир задіяли величезні сили, обчислювані разом у межах 400 тис. вояків та челяді, готової в будь-який момент долучитися до баталії. І Гетьманщина, і Річ Посполита ставили на кін дуже багато. З одного боку, йшлося про незворотність незалежності щойно відродженої Української держави, а з другого — про майбутню територію, а також устрій Речі Посполитої.

Очевидно, саме тому Берестецькій битві не щастило на зважені оцінки ані в історичній літературі, ані в історичній пам'яті. І по гарячих слідах, і потім польська сторона зазвичай вважала її своїм цілковитим тріумфом, який нібито продемонстрував, хто у «вітчизні милій Речі Посполитій» господар, і вказав козакам на їхнє справжнє місце. У різночасовій історичній пам'яті українців поразка козаків та їхніх союзників татар закарбувалася як катастрофа, що призвела до непоправних втрат, підрізавши крила Гетьманщині.

Слідом пішло й наукове прочитання. Донедавна в Україні переважали чорні барви: Берестечко 1651 року зображувалося як трагічний поворотний пункт у долі Козацької держави. Від поразки під Берестечком виводили Переяслав 1654 року, на який верхівка Гетьманщини нібито пішла, надломлена розпукою й безнадією. Звідси був один крок до традиційного

московського бачення Берестечка 1651 року, яке базувалося на визнанні Московії рятівником Гетьманщини від знищення Варшавою. У такій ролі Берестечко увійшло до всіх версій переяславського міфу російського розливу, як опрацьованих ще в XVII ст., так і культивованих сьогодні. Згущуючи барви щодо наслідків поразки козацького війська, Москва силкувалася додатково узасаднити своє право на поглинення відновленої в середині XVII Української держави. Водночас різні московські еліти використовували Берестечко 1651 р. у рамках цілеспрямованого прищеплення українцям комплексу меншовартості, цього безвідмовного поневолювача здатності підкорених народів скидати чуже ярмо.

Насправді ж канва подій, які відбувалися після Берестечка, не дає підстав для зображення поразки козацького війська в барвах катастрофи. Попри перемогу, Варшаві не вдалося поставити крапку над *і*. Кількісні втрати козаків були далекими від незворотних і не позбавили Військо Запорізьке спроможності відстоювати українську державність. Більшій частині козаків таки вдалося відійти вглиб України. Б. Хмельницький мав сили змагатися далі, через що Ян Казимир мусив піти на нову угоду з ним, яка хоча й звужувала попередню, Зборівську, але все одно не зводила юридично Гетьманщину й козацтво на пси. Якщо вже говорити про фактичний стан речей, навіть у перші місяці після поразки, коли найсильніше відчувалося її відлуння, Б. Хмельницький діяв без приреченості. Наступного ж року гетьман відновив колишні позиції Гетьманщини по факту й почалася нова фаза протистояння з Варшавою, висхідна для Гетьманщини.

ПЕРЕДУМОВИ ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ 1651 РОКУ

Дорогу до битви під Берестечком вистелила компромісна Зборівська угода 1649 року між Військом Запорізьким та Річчю Посполитою. Формат досягнутого замирення страшенно драгував обидві сторони, й ті відразу ж замислилися про майбутню війну, яка й мала б розставити всі крапки над *i*.

Річпосполитську еліту, зокрема й більшість української шляхти, виводили з себе і дух, і буква угоди. Як не крути, а в таборі під Зборовом було визнано створену козаками державу з гетьманом на чолі. Булава ж залишалася в Богдана Хмельницького, а разом з нею — попередні повноваження, хоча угода й не містила норм, які б прямо підтверджували саме територіальність влади гетьмана. Однак про позбавлення Богдана фактичної влади правителя в Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах, де згідно з угодою мали проживати козаки, та про відновлення там колишнього статус-кво не могло бути й мови. Навіть банальне повернення королівських урядників до своїх резиденцій на практиці виглядало дуже проблематично, що промовисто ілюструє, наприклад, історія з нетривалим перебуванням у Києві київського воєводи Адама Киселя, де козаки влаштували йому справжню обструкцію. Що вже говорити про урядування. Реальна влада перебувала в руках гетьмана, полковників, сотників. Як свого часу слушно підсумовував польський історик Людвіг Кубаля, «Хмельницький ставав потугою, супроти якої королівська влада нічого не значила, а шляхетська Річ Посполита не могла існувати... Урядник Речі Посполитої, який має 40 000 війська з необмеженою владою і в якого без війни з сусідніми державами несила відібрати булави, не може називатися підданим».

Але шляхта, попри давнє розуміння лицарського фаху козаків, численні приклади визнання їх «людьми лицарськими» та реалії відновлення козаками української державності у формі Гетьманщини, ніяк не

могла подолати ментального бар'єру і, врешті, визнати козаків рівнею собі, тобто частиною української еліти. Не зможе вона й куди пізніше, коли зіштовхнеться навіть із проблемою цілковитої втрати України й немилосердно покалічить первісний текст Гадяцької угоди 1658 року,

розчистивши власними ж руками шлях для московської експансії на Захід і майбутніх трьох поділів Речі Посполитої.

Гостро відчувала шляхта й моральне приниження від того, що в таборі під Зборовом король мусив піти на небачені досі поступки козакам і Кримському ханатові. Восени 1649 р. серед річпосполитської еліти панувало глибоке розчарування, яке межувало з деморалізацією. «*Такої злої незгоди і в усіх людях жаху ніколи в Польщі та в Литві не було. А говорять усякі люди, що Бог у сенаторів розум відібрав, а на шляхетство жах напустив*», — у таких промовистих барвах оцінював моральний клімат у Короні напередодні грудневого 1649 р. сейму московський гінець Григорій Кунаков. На всьому лежав відбиток недовіри й страху. Усі були незадоволені Зборівським угодами з козаками і татарами, вважаючи тексти принизливими для Речі Посполитої.

Відверте розчарування умовами Зборова 1649 р. вказували й козаки. Думка про кричущу невідповідність тексту угоди здобуткам козацької зброї не виходила з голови ні старшини, ні низів. Щойно покозачених лякала реальна перспектива не потрапити до нового козацького реєстру, селян — загроза повернення до «звиклого послушенства» шляхті. Гетьмана ж та його оточення найбільше гнітило те, що були буквально за крок від остаточного розгрому збройних сил Речі Посполитої й зосередження під булавою більшості етнічних українських земель, а мусили погодитися на обскубану територію для Гетьманщини та на повернення, нехай і формальне, королівських урядників. Це було несумірно мало, як на задуми Б. Хмельницького. На той час гетьман уже виразно нав'язував до спадщини Київської Русі, трактував плід своєї праці — Козацьку державу — за прямого її спадкоємця, не соромився говорити про це московським послам, намагався легітимізувати козацтво як нову українську еліту та вивести свою владу від Бога.

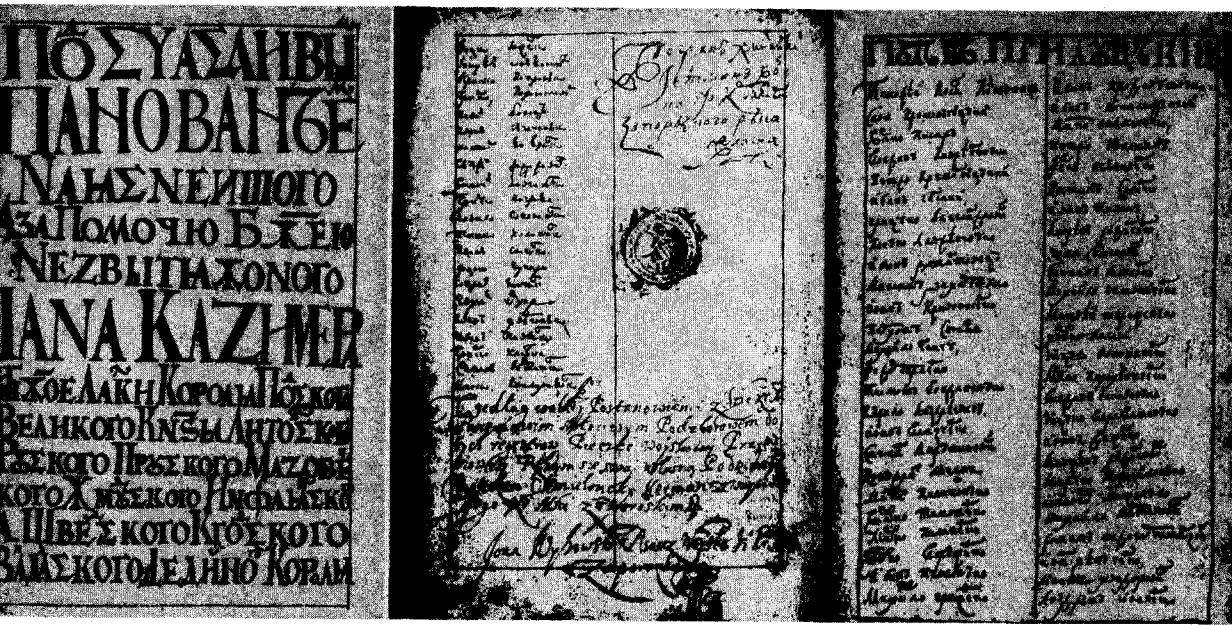
Глибоко зачепила підступність кримського хана Іслам-Гірея, яка не дала довести справу до кінця. Хоча, з іншого боку, на переговорах з представниками короля він твердо «*претензії Хмельницького при собі в'язав*», завдяки чому Ян Казимир через силу погодився визнати Б. Хмельницького гетьманом та 40-тисячний козацький реєстр. Поведінка хана цілком вписувалася як у споконвічну стратегію кримських еліт, так і в стереотипи мислення, притаманні тогочасній епосі. Поява міцної Української держави аж ніяк не вписувалася в плани Кримського ханату, бо руйнувала звичний розклад сил на Степовому Кордоні Європи. Бахчисарай волів і далі грати на почерговому ослабленні позицій Речі Посполитої та Московії на зовнішній арені, а також на протиріччях між ними, які ніколи не затухали. Він добре навчився знешкоджувати спроби утворення цими християнськими сусідами військової спілки проти себе й забезпечувати широкі можливості для успішних набігів на українські

Ян Казимир (1609–1672) — король Речі Посполитої, обраний у листопаді 1648 р. за підтримки Б. Хмельницького. Робив ставку на зміцнення королівської влади коштом обмеження позицій магнатів, але так і не зумів досягти успіху. Мав талант полководця, який найяскравіше проявив у битві під Берестечком. Після битви став популярним у Європі. Його портрети малювали в Німеччині, Франції, Англії. У 1658–1659 рр. підтримував ідею Гадяцької унії, яка в первісному задумі перетворювала Річ Посполиту на державу трьох народів — польського, литовського та українського — і забезпечувала самодостатність Гетьманщини. Розчарований подальшими невдачами з реформуванням устрою Речі Посполитої, 16 вересня 1668 р. зрікся влади.

та московські землі, без чого ханат іще не міг вижити економічно. Проте надмірне посилення позицій Б. Хмельницького шкодило кримським інтересам. «*Не знаєш міри, короля, свого пана, хочеш до ноги знищити, держава якого і так вже достатньо сплюндрована*», — відверто говорив Іслам-Гірей українському гетьманові, коли той під Зборовом гнівно закидав йому порушення присяги. До всього, попри тривалу історію письмових визнань Кримом претензій козаків на місце в закритому клубі соціальних еліт, хан відмовляв Б. Хмельницькому у праві належати до кола легітимних правителів і бути своїм «братом». З цих міркувань не міг погодитися на остаточний розгром простолоудином і королівським підданим війська легітимного володаря і зверхника — Яна Казимира. Така ціннісна установка дасться взнаки й пізніше під Берестечком.

У підсумку доля Зборівської угоди була цілком прогнозованою. Це був той випадок, коли сторони починають готуватися до відновлення війни ще коли на мирному договорі не висохло чорнило. Своє роздратування Б. Хмельницький ні від кого не приховував ні під час обговорення пунктів угоди, ні під час присяги, ні потім. Як мінімум три сусідні володарі — валаський, трансільванський та московський — мали чітке уявлення про те, що для гетьмана угода — «*обман, а не мир*». Виконувати болючі для Чигирини пункти Богдан не поспішав. Реєстр укладав поволі, тягнув аж до кінця року. Та й було чого: дамокловим мечем висіла загроза антигетьманського повстання випищиків. З вересня заворушення незадоволених козаків та селян спалахували то тут, то там. Розбурхані війною суспільні низи ніяк не бажали втихомирюватися й повертатися до свого колишнього статусу. Глухе невдоволення не покидало й старшинське середовище. Полковники Данило Нечай, Матвій Гладкий, Прокіп Шумейко, Лук'ян Мозиря демонстрували гостре несприйняття

Фрагменти Реєстру Війська Запорізького, 1649 р.

Зборівської угоди, надихаючи своїм ставленням козацькі низи та селян на спротив.

Ситуацію обтяжувала необхідність пустити непокозачену шляхту, в тому числі й польську, до своїх маєтків у Київському, Чернігівському та Брацлавському воєводствах, про що й чути не хотіли селяни, масово розвертаючи своїм колишнім зверхникам голоблі. Скарги на «сваволю хлопів» хмарою летять до Варшави. Дійшло до того, що козаки та міщани стихійно контролювали східні райони Подільського воєводства аж до Сатанова, а київська шляхта ніяк не могла провести свій сеймик, як годилося, у Житомирі.

Тож Б. Хмельницький опинився між молотом і ковадлом. Відверто ігнорувати букву Зборівської угоди не міг, як не міг і виконати пункт про вільне й безборонне повернення шляхти. Мусив маневрувати, імітувати бурхливу діяльність, тим часом намагаючись зміцнити позиції Гетьманщини у стосунках із сусідами. Видавав універсали на виконання «звиклого послушенства», брав «під оборону» окремих шляхтичів, важливих з точки зору лобювання інтересів Гетьманщини у Варшаві, запевняв останню в тому, що буде тримати слово, але палицю не перегинав. Крізь пальці дивився на селянські виступи, якщо вони не заходили надто далеко, але рішуче придушував ті з них, котрі загрожували стабільності його влади чи політичній стратегії. Міг скарати «на горло» і за непослух шляхті, і за організацію масштабніших заворушень.

Гетьманська канцелярія вишуковувала зачіпки, щоб відтягнути виконання вибухонебезпечних статей угоди. Зокрема, була віднайдена на

позір зручна підстава гальмувати повернення шляхти: у Чигирині заявили, що не пускатимуть її доти, доки сейм не ратифікує Зборівську угоду. А під час укладання реєстру Хмельницький повернув на свою користь ту особливість організації війська Речі Посполитої, що кожен вояк мав при собі двох-трьох слуг. Гетьман розпорядився мати при реєстровому війську джур та обозну прислугу, а кожному козакові «одного хлопа з самопалом: колясу з одним конем, а при ній другого хлопа з самопалом».

Загалом, будь-який необачний крок з боку Чигирини міг спровокувати виступ низів, стихійний чи підбурений деким із незадоволених полковників. Тоді довелося б думати не стільки про булаву, стільки про власну голову. Випадками, коли розгнівана охлократична чернь змітала гетьманів і позбавляла їх життя, переповнена попередня козацька історія. Бувало, козаки міняли гетьманів як рукавички, як-то під час морського походу 1625 р., коли «Трапезунд збурили, стратили трьох гетьманів». Не без іронії дорікав пізніше козацькому товариству коронний гетьман Станіслав Конєцпольський: «...часто кров'ю своїх старших руки маже те, ними перебираєте».

У таких умовах відновлення військових дій було лише питанням часу. Це добре розуміли обидві сторони. «Без подальшої війни бути не може», — лунало із середовища брацлавської шляхти, ніби підсумовуючи те глибоке незадоволення Зборівською угодою й те відчуття приниження, яке панувало поміж шляхтою Речі Посполитої. На сеймі, що розпочав роботу в листопаді 1649 р. і мав ратифікувати обидва тексти, посольська ізба розділилася на два табори. Серед противників особливою непримирненістю відзначався князь Ярема Вишневецький, закликаючи відновити військові дії в Україні. За лаштунками поширювалися різноманітні чутки та обвинувачення, цей неодмінний супутник політичних криз. Литовська шляхта перекидала вину за ганебну поразку на українську та польську шляхту, натомість у Короні не довіряли литовському гетьманові Янушу Радзивілу за те, що той «з честю» прийняв послів від Б. Хмельницького. Ходили вперті поголоски про налаштованість українського гетьмана поновити війну. Говорилося, що він тримає біля себе аж 20 тис. татар і що рядові козаки постійно вимагають негайного походу на «ляхів». Усе ж сейм ратифікував обидві Зборівські угоди, укладені відповідно з Кримським ханатом та козаками, при цьому останню в урізаному вигляді: під ніж пішли статті про ліквідацію унії, а також про надання київському православному митрополитові Сильвестру Косову місця в сенаті.

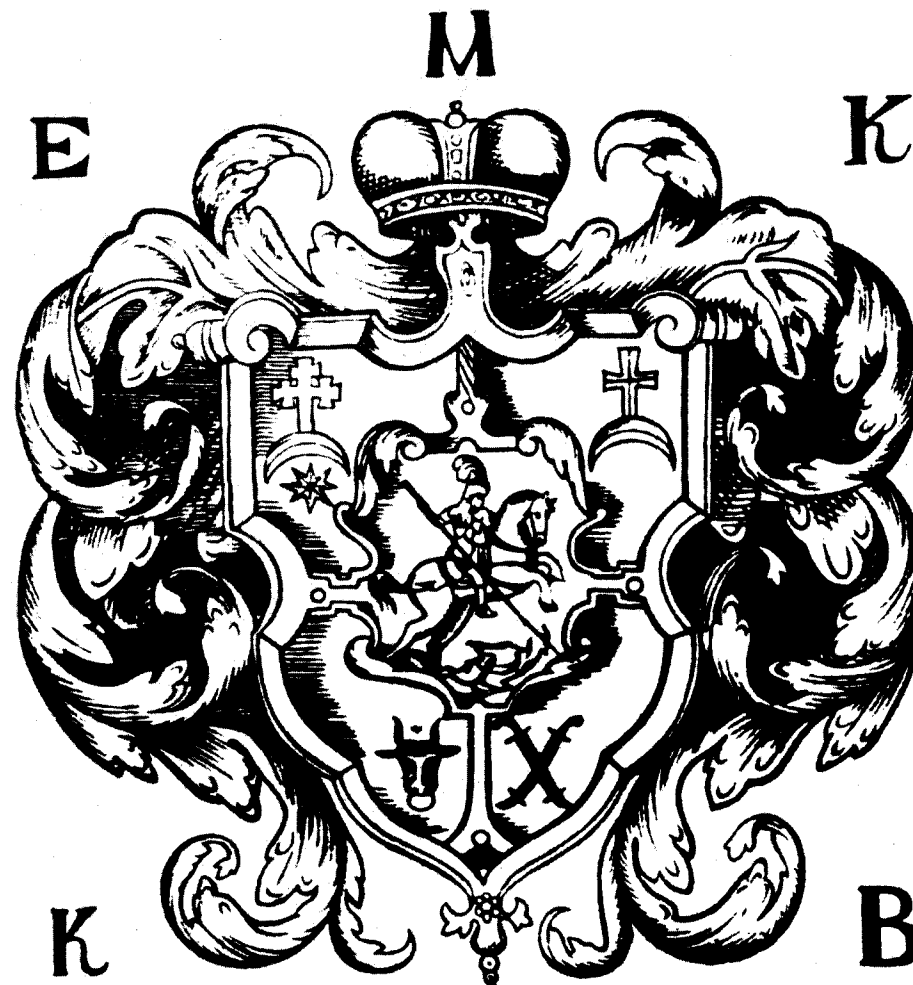
У критиці угоди та прогнозуванні неминучості нової війни не відставали й козаки. Здається, це був єдиний пункт, на якому в них зійшлися інтереси зі шляхтою, хоча й під зовсім іншою приправою. Оливи до вогню підлила ревізія сеймом тексту Зборівської угоди, а ще більше — завершення процесу укладення реєстру, яке неминуче мусило статися.

Ярема Вишневецький (1612–1651) — український князь зі славного роду Вишневецьких, одна з найяскравіших і найсуперечливіших постатей в історії України першої половини XVII ст. Був надією православних, але відійшов від батьківської віри, віддавши перевагу католицизму. Проте доклав значних зусиль для залюднення й господарського освоєння українського Лівобережжя, зробивши величезний внесок у закріплення цих теренів за українським світом і безкомпромісно паралізуючи спроби Москви підтягнути край під свою зверхність. Як дотепно зауважив у 1645 р. на скарги московських послів Владислав IV, «Ярема має більше прав на Москву, ніж московський цар на Ромни». Належав до найзатятіших противників Б. Хмельницького та найжорстокіших карателів повсталих селян і міщан. Водночас був талановитим полководцем, на якому трималася оборона Збаража (1649). Помер від хвороби під час походу вглиб України 10 серпня 1651 р. У 1670 р. син Я. Вишневецького Михайло був обраний королем Речі Посполитої.

Новий 1650 р. розпочався гучними протестними акціями, здатними розхитати внутрішній лад Гетьманщини. У січні спалахнули заворушення в Черкасах. На Чернігівщині полковник М. Небаба гуртував навколо себе невдоволених селян і міщан. А в лютому сталося найнебезпечніше: заколот на Запорозжжі з проголошенням гетьманом Худолія.

Заворушення на Січі відбивали трансформаційні переми, які розпочиналися в козацькому середовищі під гуркіт національно-визвольної війни. До середини XVII ст. козацтво, попри все своє розшарування, усвідомлювало себе єдиним організмом з легко перехідними межами між реєстровцями та випищиками. Через горнило Запорозжжя проходили чи не всі козаки. Воно було осердям життя Війська Запорізького, а якогось більш-менш чітко окресленого запорізького козацтва ще не існувало. Створення Гетьманщини гвалтовно пришвидшило процес розщеплення козацького стану. Усі більш-менш соціально активні посунули на волость, де відкривалися небачені можливості для самореалізації, а новим епіцентром козацького світу став Чигирин. Запорозжжя швидко перетворилося на прихисток тих, хто не знайшов себе в Гетьманщині, передусім маргіналів різного калібру, особливо схильних до сваволі та анархії. Запорозжжя стало вогнищем непослуху гетьманській владі, охлократичних настроїв, постійним головним болем Чигирина. Крім того, сам традиційний стиль життя на Січі з його безперервними зачіпками з татарами та морськими походами тепер рішуче суперечив українським інтересам щодо Криму й Туреччини, які вимагали припинення подібних акцій.

Найзагрозливіша ж тенденція випливала з традиції лідерства Запорозжжя. Глибоко вкорінена традиція легкості переми гетьмана та нелегітимності гетьмана, обраного без участі Січі, закладала міну під внутрішню стабільність Гетьманщини. А глухе невдоволення фактичним відсуненням Запорозжжя на задвірки козацького життя кожної миті

Герб князя Яреми Вишневецького

могло спровокувати появу ідеї переобрання Б. Хмельницького. Загальне несприйняття в Гетьманщині Зборівської угоди, заворушення, які раз у раз виникали в різних полках, створювали сприятливе психологічне тло для відкритої опозиції Запорозжжя, що й вилилося у проголошення гетьманом Худолія. Б. Хмельницький мусив залізною рукою в зародку придушити повстання, яке загрожувало втягнути козацтво у вир міжусобиці з трагічним у кожному разі фіналом для молоді держави.

Проте ефективність не могла бути досягнута виключно репресивними заходами. Жорстко контролюючи запорозжців та унеможливаючи їхні морські й суходільні походи проти мусульманських сусідів, гетьман у кращі часи мав нагоду давати вихід накопиченій на Запорозжжі парі через перманентні війни з річпосполитським військом. Тепер же, коли гостре невдоволення охопило ще й широкі кола козаків, селян та міщан

Гетьманщини, запорізький чинник підштовхував до відновлення збройного протистояння з Варшавою.

Під кінець 1649 р. агресивні настрої дедалі чіткіше викристалізувалися і в опонентів Козацької держави. Ратифікувавши через силу Зборівську угоду, сейм не розрядив напругу. Невгамовний яструб нової війни Я. Вишневецький пробував схилити ногайців до спільних антиукраїнських дій. Його посланці настирливо агітували ногайських мурз рушити на козацькі полки. У січні інший поборник силового вирішення питання князь Самійло Корецький намагався власним військом змусити до послуху селян на території Кальницького полку. Небажання селян та міщан підкорятися, а випищиків — повертатися до своїх колишніх станів драгували все більше. Дедалі міцніше устійнювалося переконання, що розрубати гордіїв вузол проблем, породжених українською Національно-визвольною війною, здатна лише нова переможна війна.

Коло замкнулося. Кожна із сторін була переконана в неминучості відновлення військових дій і стерегла слушного моменту, між іншим і сприятливих зовнішньополітичних обставин. Кожна вважала, що майбутня війна дозволить розв'язати проблеми, загнані Зборовом 1649 р. всередину, на власну користь. Верхівка Гетьманщини була впевнена, що вдасться завдати противнику остаточної поразки, поширити владу гетьмана Війська Запорізького на всі етнічні українські терени, укласти мир з Варшавою на куди корисніших умовах, на засадах визнання цілковитої легітимності щойно відновленої Української держави та станових претензій козацького стану. Річпосполитські еліти марили розвернути ситуацію в протилежний бік, скрутити козацтву шию, загнавши його в рамки щонайбільше Куруківської угоди 1625 року.

ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ КРОКИ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА ВАРШАВИ

Добре усвідомлюючи тимчасовість замирення, досягнутого під Зборовом, ні Варшава, ні Чигирин не збавляли дипломатичних обертів, спрямованих на те, щоб якнайбільше ускладнити для суперника зовнішньополітичне тло. Одна поперед одної сторони пнулися поламати гру майбутньому противнику й не дати йому сформувати міжнародну коаліцію. І в першу чергу йшлося про ті потуги, які найреальніше могли стати ключовими гравцями, — про Московію та Кримський ханат. Інтригували також у Туреччині, Молдові, Валахії, Трансільванії, Австрії.

Якщо під Зборовом від безвиході Варшава, схоже, погодилася з пропозиціями хана про безборонний пропуск татар через українські землі на Московщину, то навесні 1650 р. вже сама носилася з ідеєю відновлення в союзі з Кримським ханатом війни з Московією. Перспектива розриву Полянського «вічного миру» 1634 р., яка так лякала Корону під час літніх переговорів із кримцями, тепер, з огляду на українські реалії, виглядала вишуканим виходом із ситуації. У разі успіху подібний крок давав змогу загнати Б. Хмельницького в глухий кут, адже не взяти участь у війні він просто не міг. Його підштовхував і союзник кримський хан, і польський король. Водночас поява козаків на театрі військових дій створювала прекрасні умови для посилення позицій Варшави в Гетьманщині, а головне забивала осиковий кілок у прагнення втягнути Московію до військової спілки проти Польщі та досягти через московського царя міжнародного визнання Гетьманщини.

Неабияк ускладнювали ситуацію постійні вимоги Іслам-Гірея до Б. Хмельницького надати козаків для спільного походу то на московські землі, то на Дон. Уперше пролунали вони відразу після Зборова й під різними приправами не вщухали аж до осені 1650 р. Легальний привід для цього подавали донські козаки, чий морський похід до Криму за

Вигляд Москви, 1611 р. Т. Маковський

відсутності там татарського війська дошкуляли особливо, підсичуючи давнє бажання очистити Дон від козацького сліду. Тоді, коли основні сили татар перебували упродовж кампаній 1648–1649 рр. в Україні, донці не обмежувалися приступами до турецьких фортець у Криму та спустошенням прибережних сіл, як це зазвичай робили. Осмілівши, вони заходили і вглиб півострова, що раніше могли дозволити собі лише українські козаки. Б. Хмельницькому, попри всі старання, не вдавалося умовити донських козаків припинити згубні для його інтересів дії, як не щастило залучити Військо Донське до військової спілки проти Польщі. Навесні 1649 р. під впливом свіжих походів донців хан навіть стояв перед дилемою — іти на Дон чи вирушати в Україну. Нависла загроза відмови татар від участі

Козацький полковник Іван Богун

Козацький полковник

Козак під час будівництва табору

Повсталий селянин

Козацький сотник реєстрового полку

в кампанії 1649 р., що неабияк сплутало б карти Б. Хмельницькому як у політичному, так і в суто військовому сенсі з огляду на важливу роль татарської кінноти в оперативно-тактичних розрахунках гетьмана.

У розпал битви під Зборовом Іслам-Гірей недвозначно вимагав від Б. Хмельницького готуватися до виправи на Дон і далі на московські землі. Упродовж вересня-жовтня кружляли чутки про підготовку походу. У Москві очікували найгіршого. Про всю серйозність ситуації свідчить той факт, що в останніх числах вересня порубіжні московські воєводи отримали царську грамоту, у якій вимагалось бути готовими до можливих військових дій і жити з великою пересторогою. Аж до березня 1650 р. до Москви продовжували надходити заплутані звістки. То гетьман ладиться до походу, то стримує татар, то надає їм козаків для наступу на Московію, на Дон, на калмиків чи на Кавказ. В одному простежувалася одноставність повідомлень: роль головного підбурювача татар відводилася Війську Донському. А Б. Хмельницький головні зусилля спрямував на те, щоб угамувати донців як безпосередньо, так і через Москву.

Діяв тонко, щоб не дратувати татар, військовому союзу з якими не було альтернативи, а з іншого боку — щоб унеможливити сам похід на Дон чи Московію. Водночас шантажував і Військо Донське, і Москву. Від першого домагався відмови від нападів на Крим та допомоги в майбутніх сутичках із річпосполитським військом. Москву лякав імовірністю виступу козацько-татарського війська, схиляючи до військово-політичної спілки проти Варшави. Поширюючи різноспрямовані чутки про татарські та власні плани, Б. Хмельницький органічно розвивав далі опрацьовану ще на початку 1649 р. стратегію стосунків, яка, крім усього, передбачала тиск на Москву фактом наявності в Чигирині вкрай небажаної для неї політичної альтернативи — зближення з Кримом і Туреччиною. Заодно поголосками про швидку мобілізацію відволікав увагу рядового козацтва від несутірних, як на попередні очікування, післязборівських реалій.

Ще під Зборовом роздратований гетьман заявляв, що *«всі міста московські і Москву зламаю... Хто і на Москві сидить, і той в мене на Москві не відсидиться»*. Коли погрози дали несподівані наслідки і в Москві з острахом припускали козацько-татарський напад, то швидко осідлав цього коня. У розмовах з московськими послами Г. Нероновим та Г. Богдановим, які з'явилися в Чигирині у жовтні, гетьман далі тримався випробуваної тактики поєднання погроз та запевнень у приязні: очевидно, привезені послами якісніші соболі остаточно переконали Б. Хмельницького, що справа на добрій дорозі. Спершу гетьман відтінив свою роль у відверненні хана від походу на Москву й пообіцяв чинити так і надалі, але потім несподівано для посланців повівся цілком інакше. Він *«дуже сердито»* погрожував прислухатися до Іслам-Гірея та надати йому козаків для походу на донців, які в разі не обримають напади на

Крим і не прийдуть Війську Запорізькому на допомогу під час майбутніх зіткнень з річпосполитським військом. Лякав, що коли втрутиться в події цар, то буде й *«царської величності на українні міста з кримським царем разом наступати»*. А перегодом знову переконував, що не ворог Москві та донським козакам, лиш нехай цар відпише донцям, щоб *«з кримським царем жили мирно»*.

Далі Б. Хмельницький вдався до обґрунтування законності своїх військово-політичних стосунків з *«бусурманами»* й намагався показати корисність зближення з татарами для православного світу. Вів мову про те, що кримський хан є вірним союзником проти «ляхів» та інших неприятелів, готовий відступитися від султана й разом з Військом Запорізьким визнати зверхність православного царя. Це, мовляв, стане одним із проявів наближення того часу, коли *«всі бусурманські та інших різних вір держави будуть православними християнської віри за східним великим государем»*. На доважок знову говорив про намір українських козаків разом з татарами й валахами йти війною на Туреччину. Ця теза під той час не була пустою порожньою з огляду на відродження в Європі планів антитурецької ліги та на ту активність, яку в цьому напрямку проявляла Польща.

Стосовно Війська Донського Б. Хмельницький діяв так, щоб на Дону не залишилося жодного сумніву в нібито підтримці Україною задуму Іслам-Гірея. Прагнучи розв'язати донську проблему і водночас використати донський чинник як додатковий засіб впливу на Москву, гетьман свідомо нагнітав напругу, щоб на цьому тлі його зворотні кроки справляли сильніше враження. У листопаді таємно спорядив гінців на Дон, щоб, як повідомляли до Москви донці, *«литовські люди, Черкаси, які живуть на Дону, йшли від війни в литовські (українські. — В. Б.) міста, хто де жив»*. Донські послани взагалі були арештовані в Чигирині. При них віддавався наказ про збір війська наприкінці грудня у Полтаві. Потім Б. Хмельницький перемінився, відпустив послів, вимагаючи припинити зачіпки з татарами. Навесні 1650 р., коли поновилися кримські вимоги погамувати донців, гетьман знову активізував стосунки з Військом Донським. Йому вдалося витягнути з донських послів запевнення, що козаки *«на море ходити і з турецькими і з кримськими людьми зачіпок не розпочинатимуть»*. Але загроза козацько-татарського нападу висіла над Доном, як і над Москвою, до кінця літа.

Водночас своєю демонстративною підготовкою до походу Б. Хмельницький давав Іслам-Гірею зрозуміти, що збирається виконати його розпорядження. Вже у вересні 1649 р. гетьман мірився виділити 6 тис. козаків чигиринського, канівського та корсунського полків для війни. Але тричі через своїх послів намагався відвернути небезпеку, покликаючись на загострення відносин з Варшавою та ймовірність відновлення

бойових дій. Та хан пов'язував своє майбутнє долучення до війни з Польщею з участю українських козаків у виправі на Дон: *«Я тобі допомагав два роки, піди ти, Хмельницький, мені на допомогу на містечка донських козаків»*.

У грудні Іслам-Гірей укотре розпорядився про похід. Втрутився і турецький султан: у Чигирині отримали від нього листа з вимогою вибити козаків з Дону. Тричі козацьке військо чисельністю 5–6 тис. чол. збиралося в Полтаві, аж поки наприкінці січня до гетьмана не прибули кримські гінці з повідомленням про відміну походу у зв'язку з нібито замиренням Війська Донського з Кримом. Проте всю весну та літо 1650 р. хан не втомлювався висувати все нові й нові вимоги щодо виправи на Дон та ще на гірських черкесів. Проте Б. Хмельницькому довго вдавалося щасливо уникати загрозливого розвитку подій. Особливо вдало було використано порухи Яреми Вишневецького, спрямовані на втягування ногайців до замислюваної ним війни. Гетьман пов'язував неможливість участі в поході на Дон насамперед із підготовкою польсько-ногайського нападу на Гетьманщину. Московські послани в Криму Г. Волков та Д. Огарков зауважували, що гетьман писав ханові, буцім *«йому самому іти і війська свого на донських козаків посилати не можна тому, що гетьман Вишневецький війська ще не розпустив»*.

24 травня 1650 р. Б. Хмельницький видав універсал про збір 6 тис. козаків у Полтаві по 300 козаків з кожного полку для походу з татарами на гірських черкесів. Та в Чигирині не без підстав припускали, що справжньою метою походу є погром донських містечок, оскільки під кінець весни викристалізувався польсько-татарський союз проти Москви, до якого Варшава намагалася втягнути й козаків. Навіть Ярема Вишневецький, роздаючи жовнірам платню, нахвалявся: *«Ми помирилися міцно із Запорізьким Військом і найmemo з інших земель людей і, зібравшись із людьми, і з Запорізьким Військом, і з татарами підemo війною на Московську державу»*. Тому Б. Хмельницький не припиняв спроб переконати хана в тому, що втихомирив донських козаків.

Збір козацького війська відбувався у Полтаві. На чолі з генеральним осавулом Дем'яном Лисовцем та Тимошем Хмельницьким воно вирушило маршрутом Полтава — Оріль — Самара — Вовчі Води — Ведмежі Води — Тернівка — Міус. Коли козаки заклали табір на Міусі, донці перелякалися не на жарт: припускали нападу на свої містечка. Тим паче, що Д. Лисовець і Т. Хмельницький напускали туману. Донські послани, які побували в українському таборі, так і не вивідали певної інформації. Під час

Іслам-Гірей III

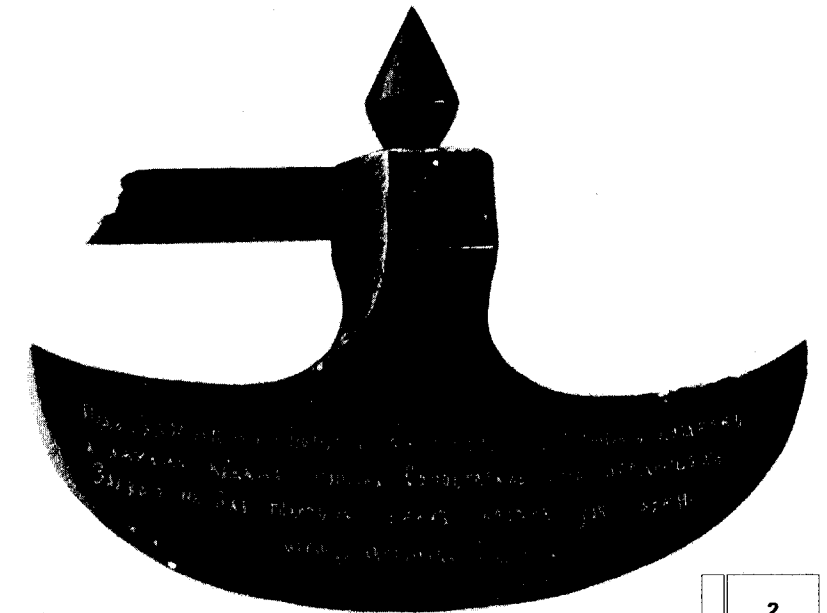
Дем'ян Лисовець (?–1654) — генеральний осавул у Війську Запорізькому часів Б. Хмельницького. Неодноразово виконував військові завдання як наказний гетьман, що свідчить про велику довіру Б. Хмельницького та неабиякий військовий хист. Був талановитим дипломатом. Брав участь у посольствах до Молдови (1654) та до сілістрійського Сіауш-паші (1654).

розмов вони чули, що загін піде *«не тільки на донських козаків, але й на господареві ближні міста»*.

Два тижні пробули українські козаки на Міусі. Не дочекавшись татар, Д. Лисовець відрядив гінців до калги Крим-Гірея, який перебував з кримцями між Кінськими та Овечими Водами. Проте тому вже було не до гірських черкесів, бо хан остаточно наважився піти на Московію. 23 липня до Чигирини дістався ханський посол Байраклім і, погрожуючи розірвати військово-політичний союз, передав вимогу негайно відрядити військо для походу. Паралельно гетьмана переконував київський воєвода Адам Кисіль. Здавалося, доля загаяла Б. Хмельницького в патову ситуацію. Війна з Московією перекреслювала плани дістати нового союзника та використати Московію для легітимації Гетьманщини, наражала на небезпеку військових дій на території останньої. Відмова від походу руйнувала військовий союз із Кримом. В обох випадках Чигирин опинявся в глухому куті, а виграла Варшава.

Та вона переграла саму себе. Зосередження коронного війська побіля Кам'янця-Подільського стало для Б. Хмельницького рятівною соломинкою. Покликаючись на загрозу нової війни з Польщею, гетьман відмовив ханові. Тоді калга Крим-Гірей розвернувся на Молдову, закликаючи з собою козаків. Б. Хмельницький мусив коритися меншому злу, але під час молдовського походу зумів все обернути на власну користь. Нищівну поразку господаря Василя Лупула було використано для того, щоб нав'язати Молдові військовий союз проти Варшави, а також вичавити згоду на одруження гетьманового сина Тимоша з донькою Василя Розандою. Цей шлюб прив'язував Молдову до інтересів Гетьманщини, а головне — відбивав далекосяжні династичні плани гетьмана. В жилах онуків Хмельницького текла б «голуба кров» легітимних правителів, що однозначно і назавжди зняло б усі питання про легітимність династії Хмельницьких.

Паралельно гетьман вирішував низку інших зовнішньополітичних проблем. Зокрема, у червні він дипломатично розвернув голоблі венеціанському послові Альберто Віміні, та так, що той, попри явний провал своєї місії, залишив одну з найдокладніших характеристик гетьмана, наповнену виразною повагою до українського правителя. Венеціанець

1, 2 — Шабля Богдана Хмельницького
3 — Бердиш Богдана Хмельницького

1	2
	3

пропонував долучитися до чергового проекту християнської ліги проти Туреччини. Сама Венеція від 1645 р. вела тривалу війну з Османською імперією за о. Крит і конче потребувала союзників. Б. Хмельницький дипломатично ухилився від відповіді, обставивши все словесним плетивом про невирішені внутрішні проблеми, ненадійність кримського хана

та небезпеку, яка йшла від Варшави. Врешті, гетьман пропонував Венеції владнати питання про антитурецький виступ з Кримським ханатом як союзником Гетьманщини, чим відкладав справу на, як тоді говорили, «московський тиждень».

Логіка Чигиринна цілком зрозуміла: будь-які ворожі дії проти мусульманських сусідів були заздалегідь неприйнятними. Саме Крим і Туреччина традиційно розглядалися як противага Варшаві, як засіб тиску на Московію та як джерело військової підтримки. Нав'язавши ще в 1648 р. дипломатичні стосунки з султаном, Б. Хмельницький у 1650 р. добився від нього спершу позитивного нейтралітету, а згодом вказівок кримському ханові вирушати військом на допомогу. Сприяли цьому добре відомі султану плани антитурецької ліги за участі Польщі. Восени 1650 р. черговому гетьманському послу Антону Ждановичу вдалося схилити султана до того, щоб той розпорядився кримському ханові, румелійському беглекберу, молдовському та валаському господарям у разі потреби виступити в Україну. Є підстави стверджувати, що було залагоджене також фундаментальне питання про протекторат Туреччини над Україною, і Б. Хмельницький отримав зі Стамбула знаки визнання: кафтан, бунчук та булаву. І хоча ця справа доволі заплутана й існує стільки ж доказів за, скільки й проти, зрозуміло одне: у Чигирині вже тоді визрів план створення системи з кількох протекторатів, що відкривало широкі можливості для маневру між основними східноєвропейськими геополітичними потугами. Одночасна зверхність над гетьманом турецького султана, московського царя та польського короля гарантувала збереження Гетьманщини, оскільки всі пильнували б за тим, щоб жоден із сусідів не поглинув Україну.

Успіхи Б. Хмельницького в Туреччині підлили оливи до вогню. У Варшаві зміцніли позиції тих, хто марив новою війною з Чигирином. Хоча дипломатичних обертів, спрямованих на ізоляцію Гетьманщини та формування сприятливого для себе тла, там і так не збавляли. Зазнавши невдачі у справі організації спільного з татарами й козаками походу на Москву, Корона водночас зіштовхнулася ще й зі шкідливими для неї успіхами Б. Хмельницького в Молдові, а також із особливо небезпечними намірами московського царя стати посередником для Гетьманщини. Тож поламати Чигирину гру в Москві, Стамбулі та придунайських князівствах Ян Казимир волів у першу чергу. Московське посольство братів Пушкіних ультимативно вимагало влітку 1650 р. у короля віддати Смоленщину, Сіверщину й 500 тис. дукатів, щоб Москва погодилася продовжити дію «вічного миру». Посли продемонстрували небачену досі твердість і непоступливість. Похитнути їхню позицію змогло лише вдале обігрування тоді ще актуальної проблеми походу на Московщину. Торгуючись до останнього, послы змусили Варшаву піти на низку важливих поступок, але чинність «вічного миру» все одно не підтвердили.

На турецькому напрямкові Корона ставила на своє долучення до антитурецької ліги. У Варшаві розраховували, що війна з султаном дасть можливість заодно розв'язати й козацьку проблему, достоту так, як іще в 1646–1647 рр. вважав король Владислав IV, тодішній однодумець якого канцлер Єжи Оссолінський пропагував цю ідею і тепер. Увесь 1650 р. минув в інтригах, плетених дипломатією Речі Посполитою з кримським ханом, дунайськими господарями, Венецією. Врешті, в січні 1651 р. було укладено новий військовий договір з останньою, у якому король зобов'язувався разом із козаками вирушити проти Туреччини, за що отримував би 250 тис. дукатів річно. До ліги планувалося залучити також австрійського імператора та інших християнських монархів з московським царем включно. Показово, однак, що виступ коронного та козацького військ мав розпочатися лише після того, як вдасться втихомирити козаків. Це виразно свідчить про те, що під кінець 1650 р. у Варшаві вже визнавали неминучість нової війни з Чигирином, яку не здатен був відвернути навіть турецький похід.

Логічним наслідком таких переконань стала активізація як мінімум з листопада 1650 р. дипломатичної підготовки у відносинах з Австрією. Імператор Фердинанд III неодноразово отримував королівські листи, у яких прямим текстом ішлося про відновлення незабаром військових дій проти козаків, і запрошував до військового союзу.

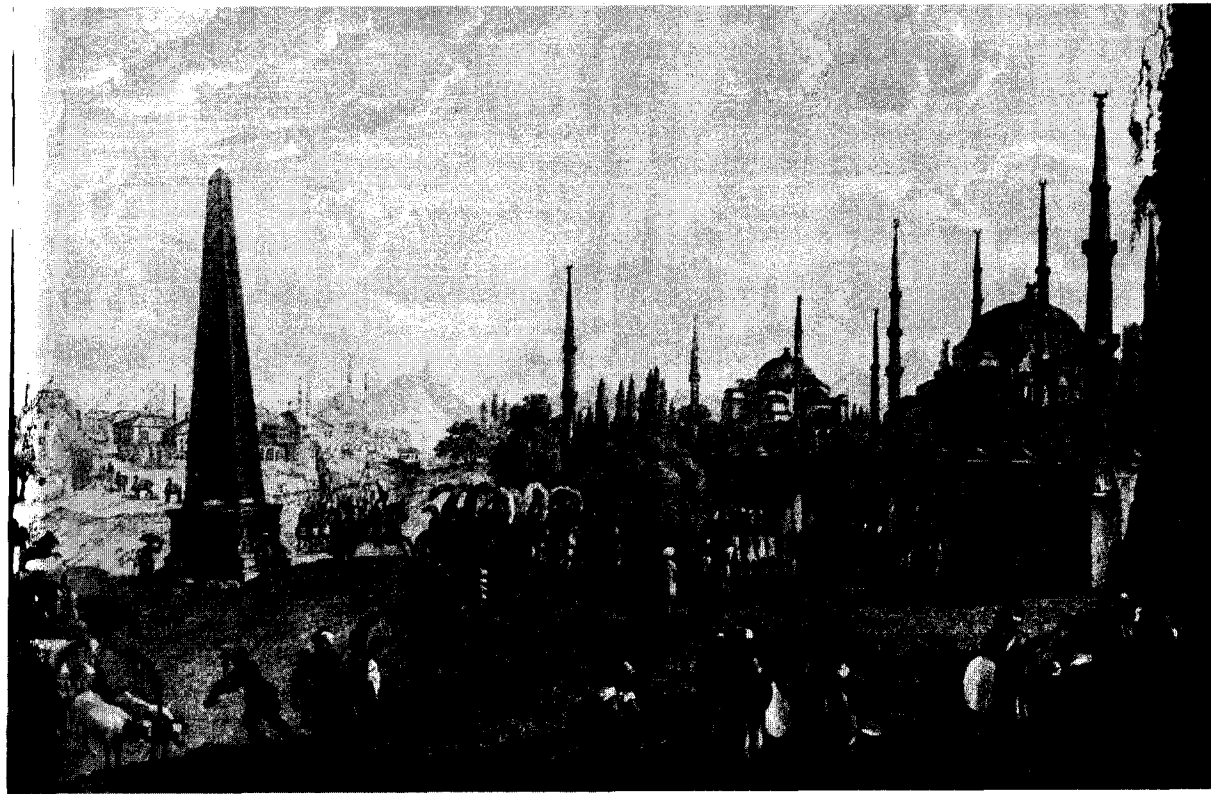
МОСКОВСЬКА КАРТА: ЗЕМСЬКИЙ СОБОР 1651 РОКУ

Найбільшою небезпекою для Варшави віяло від стосунків Чигирин з Московією. Настирливе схиляння Б. Хмельницьким царя до військово-політичного союзу, постійний пошук гетьманською канцелярією все нових і нових аргументів для легітимного виходу Москви з «вічного миру», уміле розігрування кримсько-турецької карти зрушило справу з мертвої точки. Проведений у січні 1651 р. Земський собор задекларував стратегічні наміри Москви прийняти в підданство Гетьманщину. Основним аргументом на користь законності оголошення царем війни Речі Посполитій традиційно вважалося наруга з польського боку над «государевим іменем», яка полягала в низці порушень полянівських домовленостей щодо титулування царя, у виданні в Польщі книг, що «безчестять государя» та де Владислав IV кваліфікується великим князем московським, у відмові Варшави покарати винних за ці «злочини». Крім того, було притягнуто кілька аргументів, на які в 1650 р. наштовхувала Посольський приказ українська дипломатія: спільні антимосковські плани Польщі та Криму, пропуск через польську територію до

Московський стрілець

Московський стрілець

Вигляд Стамбула, кінець XVIII ст.

Швеції кримського посла, де той вів переговори з приводу планованої ханатом «московської війни».

Опору своїм претензіям на підведення Козацької держави під царську руку Москва передусім шукала у сфері церковно-релігійній, апелюючи до порушення королем релігійних прав підданих, що давало останнім підстави для спротиву аж до виходу з-під влади Варшави, а Москві — право вийти з «вічного миру» та легітимно прийняти їх під свою зверхність у рамках священної оборони православ'я. Це цілком вписувалося в конфесіоналізовані уявлення про право на спротив, якими жила тоді Європа. Важливу роль відіграв також той аргумент, що коли цар над козаками «милості не покаже, всі вони по неволі учиняться в підданстві у турецького султана з кримським ханом разом».

Саме останній аргумент і став каталізатором того, що Москва після майже трирічних умовлянь з боку Б. Хмельницького наважилася задекларувати свою готовність до союзу з Гетьманщиною. Заскочило її те, що політична програма гетьмана передбачала реальну альтернативу концепції православного блоку та царської зверхності, надзвичайно некорисну для Московії. Похід з татарами в Молдову, а ще більше плани

одруження Тимоша з Розандою, звістки про що швидко докотилися до Кремля, відтінювали прагнення Б. Хмельницького сформувати навколо Чигирин таку систему міжнародних відносин, яка б унеможливила насильницьке знищення Козацької держави. До всього активність гетьмана на Балканах (контакти з Дьєрдем II Ракоці також не були для Москви секретом) ставила під сумнів щирість його заяв щодо оптимальності для Гетьманщини ідеї протекторату православного царя.

Зносини Б. Хмельницького з Туреччиною ці тенденції української політики увиразнювали ще рельєфніше. Під кінець 1650 р. Москва була добре обізнана з козацько-турецькими стосунками. Восени її посланцеві в Чигирин Василеві Унковському вдалося роздобути копії листів від Мурад-паші до Б. Хмельницького і від гетьмана до султана, писаних влітку 1650 р. Не виключено, що просочення інформації було інспіровано гетьманом, оскільки в розмові з посланцем він усіяло підкреслював обопільне прагнення Війська Запорізького й Порти до приятельських стосунків. Гетьман недвозначно обмовився, що влітку відкинув пропозицію Венеції про антитурецьку лігу, наголосив на бажанні Туреччини бути з Козацькою державою у «вічному мирі», а також на тому, що йому з ханом і султаном «в неприязельстві і в незгоді бути не можна: вони мені самі на ворогів наших допомагають». Московський монах А. Суханов, який супроводжував до Єрусалима патріарха Паїсія, усіма способами намагався вивідати про переговори, які за його присутності в Чигирині відбувалися між Б. Хмельницьким і турецьким послом Осман-чаушем. Чернець звітлював Москву про добре прийняття в Стамбулі козацького посольства та гонорові дарунки, привезені послом від султана. Про перебіг візиту гетьманського посланця Антона Ждановича до турецької столиці Москва знала теж зі слів Грицька Канівця, брат якого був учасником посольства, а також із повідомлень своїх агентів з-поміж стамбульських греків. Крім того, Г. Канівець повідомив, що патріарх Паїсій часто пише до гетьмана, намовляючи того не піддаватися султанові.

Усе це, а особливо ймовірність встановлення турецького протекторату над Гетьманщиною, не могло не викликати глибокого занепокоєння Московії. Такий курс Б. Хмельницького збуджував особливу тривогу, оскільки тягнув за собою загрозу докорінного перекроєння геополітичної карти Східної Європи. Не випадково з-поміж світських аргументів лише турецькому чинникові знайшлося місце в царському указі про скликання Собору. Тож московські урядовці відчували, що традиційних підходів на українському напрямкові вже не вистачає. Слід було вдатися до сильніших кроків, здатних охолодити Чигирин до ідеї підданства султанові.

Ще очевидніше роль українсько-турецьких стосунків відтінює той факт, що після проведення Собору, коли між Варшавою та Чигирином

Богдан Хмельницький. З Літопису Самійла Величка

уже відновилися військові дії, вступ Московії у війну завис у повітрі на невизначену перспективу. А отже, скликаючи Собор та проводячи на ньому такі радикальні рішення, цар насправді ще не збирався переходити рубікон в українсько-польському питанні. Московською верхівкою рухали інші мотиви. І бути вони мусили дуже серйозними, щоб схилити її до

Татарський вершник

такого потужного пропагандистського заходу. Від одного прагнення суто політично натиснути на Польщу, розмахуючи жупелом війни, Москва на скликання Собору не пішла б, як ніколи цього не робила раніше. Та й для чергової холостої маніфестації перед Б. Хмельницьким наміру взяти Гетьманщину під свою руку — теж. В обох випадках вистачило б дипломатичних каналів. Своїми ухвалами Москва насправді лише прагнула відвернути небезпеку, продемонструвавши гетьманові наявність перспективи у москвоцентричній моделі розв'язання українського питання.

Всю весну 1651 р. у Москві насторожено слідували за стосунками Чигирин з Туреччиною, чим у свою чергу намагалася скористатися Варшава. Вона як могла нагнітала атмосферу. А у квітні польське посольство С. Вітовського та К. Обуховича доклало відчайдушних зусиль для того, щоб схилити царя до військової спілки проти Криму. Перемежуючи правдиві й надумані звістки, посла обгрунтовували доцільність наступу російського війська «на зрадників на запорізьких черкасах» тим, що Б. Хмельницький «піддався в підданство до турецького султана та до угорського короля і до валаського володаря та їм присягав», що писав до султана, аби той зробив його молдовським господарем, що має намір з кримським ханом іти війною на Москву. Натомість король буцім відмовив Іслам-Гіреєві.

На початку червня Посольський приказ укотре отримав повідомлення про несприятливі для Москви дипломатичні контакти гетьмана з Туреччиною і Трансільванією. У Чигирині з'явилося турецьке посольство з багатими подарунками й запевненнями, що султан виділить козакам на поляків 20 тис. мунтян та молдован. У Москві знову посилилася тривога з приводу українсько-турецьких контактів і відновилася побоювання нападу з боку татар. До порубіжних воевод полетіли царські грамоти з детальною інструкцією про вивідування українських вістей, на чільному місці в якій перебувала вимога дізнатися «чи хоче гетьман Хмельницький і черкаси в турецького бути в підданстві» й чи «очікувати появи на наші україни кримського царя з кримськими і ногайськими людьми». Аналогічна вимога увійде й до тексту липневих грамот до цих воевод.

У сухому залишку, однак, Москва напередодні та під час Берестецької кампанії так і не наважилася розірвати «вічний мир» із Річчю Посполитою та відкрито підтримати Гетьманщину. Реалізація рішення Земського собору була відкладена в довгу шухляду. Попри те, що Б. Хмельницькому вдалося вивести царя з рівноваги, на полі бою він міг розраховувати лише на допомогу мусульманських сусідів.

ЗИМОВО-ВЕСНЯНИЙ ПОХІД МАРЦІНА КАЛИНОВСЬКОГО НА БРАЦЛАВЩИНУ

Усі крапки над *i* стосовно намірів Варшави порушити Зборівську угоду та відновити військові дії проти Гетьманщини розставив грудневий сейм 1650 р. Голоси тих, хто відрायовав від нової війни, тонули в хорі її прибічників. Аргументи на кшталт того, що сил Речі Посполитої недостатньо для вирішальної перемоги над козаками, підкріплені турецькою протекцією, нікого не цікавили. Сам король жадав набору 45-тисячного війська, а Ярема Вишневецький — усіх шістдесят. Підкинули жару й вимоги Б. Хмельницького до сейму. Спрямовані на отримання додаткових гарантій від Речі Посполитої стосовно виконання умов Зборівської угоди, вони були потрактвані як нечуване зухвальство. Гетьман вимагав, щоб на вірність угоді присягнули всі сенатори, а руський воевода князь Ярема Вишневецький, коронний хорунжий Олександр Конецпольський, білоцерківський староста Костянтин Любомирський та коронний обозний Самуель Калиновський стали заручниками, повернувшись до своїх маєтків без надвірних військ. Мала бути визначена на місцевості розмежувальна лінія між землями «гетьманського регіменту» та українською територією, яка не входила до складу Гетьманщини, зрештою, вимагалось безумовного дотримання релігійних пунктів Зборівського договору.

Сейм ухвалив набрати 36 тис. кварцяного війська в Короні та 18 тис. у Великому князівстві Литовському, а за потреби оголошувати посполите рушення. Це означало неприховану підготовку до бойових дій. Уже на початку року обидві сторони розпочали практичну підготовку до військової кампанії.

Б. Хмельницький шукав підтримки татар, надсилаючи одне за одним посольства до Іслам-Гірея та прагнучи натиснути на хана через Порту. У лютому татари почали ладитися до походу в Україну. На початку січня

Данило Нечай (?–1651) — шляхтич із походження, зять Б. Хмельницького, брацлавський полковник. Мав трьох рідних братів — Івана, Матвія та Юрія — та небожа Данила, які теж воювали у війську Б. Хмельницького. Увійшов в історію як талановитий полководець, безкомпромісний поборник війни з Варшавою до переможного кінця, захисник низів. Відкрито виказував незадоволення компромісною Зборівською угодою 1649 р. Уславився під час Пилявецької битви 1648 р. Був дуже популярним козацьким ватажком. Оспіваний в українських історичних піснях.

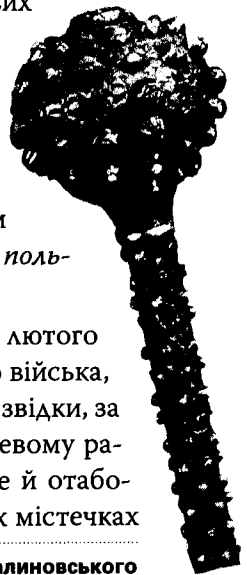
Марцін Калиновський (1605–1652) — гетьман польний коронний від листопада 1646 р. Потрапив до татарського полону під час битви під Корсунем (1648). Випущений у наступному році, належав до середовища поборників якнайшвидшої нової війни з Гетьманщиною. Під час зимово-весняного походу 1651 р., а також Берестецької битви, як і раніше, не виявив особливих талантів. У 1652 р. був ущент розбитий Б. Хмельницьким під Батоєм, де й загинув.

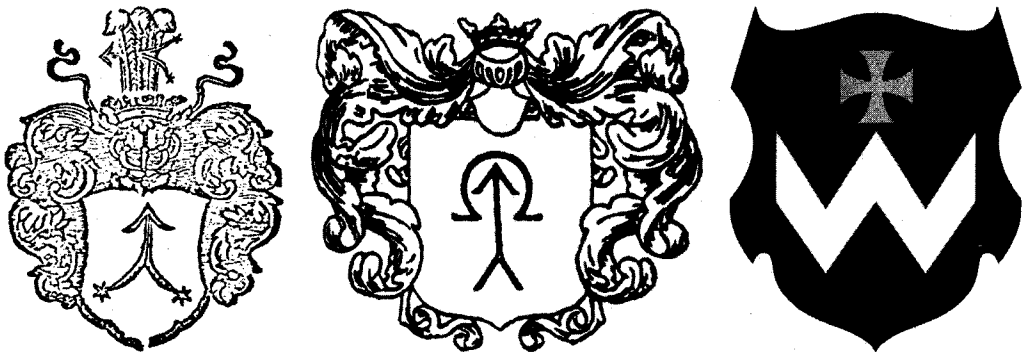
була скликана старшинська рада, яка обговорювала поточну ситуацію та можливий план дій. Гетьман видав універсал, яким вимагав від козаків мати при собі по п'ять фунтів пороху та по п'ять куп куль. Переніс на кращі часи весілля сина Тимоша з Розандою. Козацьке військо, однак, з різних причин збиралося поволі.

Основна увага була прикута до Східного Поділля, оскільки ще з літа 1650 р. коронне військо під орудою польного гетьмана Марціна Калиновського стояло під Кам'янцем-Подільським і могло будь-коли перейти демаркаційну лінію. Навпроти зосереджувався брацлавський полк дуже досвідченого й популярного поміж козаками полковника, вихідця зі шляхти Данила Нечая. На початку 1651 р. польська сторона оцінювала чисельність тих, кого Д. Нечай міг залучити до військових дій, у 30 тис. осіб. Якщо це й так, то все одно досвідчених козаків у полку налічувалося значно менше. Кількісні показники, як і скрізь, наганяли покозачені вчорашні селяни та міщани. Але не бракувало й шляхти. Навіть польського походження. Окрім Д. Нечая, його сина Данила, брата Івана, лише під час тогочасних сутичок з коронним військом засвітилися сотники Авратинський, *«шляхтич польський і військовий»*, та Солтан Красносельський.

Очевидно, за наказом Б. Хмельницького на початку лютого Д. Нечай, щоб унеможливити раптовий напад коронного війська, висунувся, захопивши з собою артилерію, до Шаргорода, звідки, за деякими даними, планував рухатися до Бара. Але в кінцевому рахунку 10 лютого опинився побіля містечка Красного, де й отаборився. Інші козацькі сили були розосереджені по сусідніх містечках

Булава польного гетьмана Марціна Калиновського

1 — Герб Калиновських; 2 — Герб Нечаїв; 3 — Герб Богдана Хмельницького

Ворошилівці, Мурафі, Ямполі, Стіні. Полковник не мав наміру на швидку руку провокувати бойові дії, а лише обмежувався заходами оборонного характеру. Про це свідчить той факт, що, за повідомленнями захоплених поляками язиків, прийшовши до Красного, вдався не до організаційних заходів, а до бурхливого святкування Масляної.

Тим часом коронне військо збиралося під Станіславчиком, куди зішлася зі своїми підрозділами М. Калиновський та брацлавський хорунжий Ян Дзік. Загальна чисельність війська коливалася в межах 12 тис. вояків. Довідавшись від язиків про гуляння в Красному, М. Калиновський запланував здійснити несподіваний напад на Ворошилівку, яка прикривала Красне з північного заходу, а потім рухатися на Д. Нечая. Про королівське розпорядження йти війною на Східне Поділля поки що нічого не відомо. На той час коронне військо ще не було зібране, тож починати повномасштабні військові дії Яну Казимиру не випадало. Проте існує вмотивоване припущення, що вдається до походу польного гетьмана підштовхувало не легке становище війська, яке відчувало голод, бо Д. Нечай умілими діями позбавив можливості мати достатньо харчів та фуражу для коней.

9 лютого під Ворошилівку відбуло військо під команду брацлавського воеводи Станіслава Лянцкоронського. До складу контингенту увійшли підрозділи Кшиштофа Корицького (командир надвірного війська князя Домініка Заславського), черкаського старости Адама Киселя, Уляновського старости Яна Пісочинського. Козацький сотник Роман Шпаченко, який керував місцевим гарнізоном, на жаль, дав себе заскочити зненацька, внаслідок чого містечко капітулювало, і «мало хто з козаків з сотником... втік». Та найгірше, що втікачі подалися не до Красного, щоб попередити Д. Нечая, а до Мурафи. Така недалекоглядність коштувала дуже дорого. Посеред ночі на 10 лютого, попри сильний мороз, коронне військо, яке складалося з трьох хоругв легкої кінноти (так званих козацьких хоругв), непомітно підійшло до Красного. Сторожа фатально прийняла передові польські підрозділи (хоругви Кшиштофа Корицького та уляновського старости Яна Пісочинського) за сотню Р. Шпаченка.

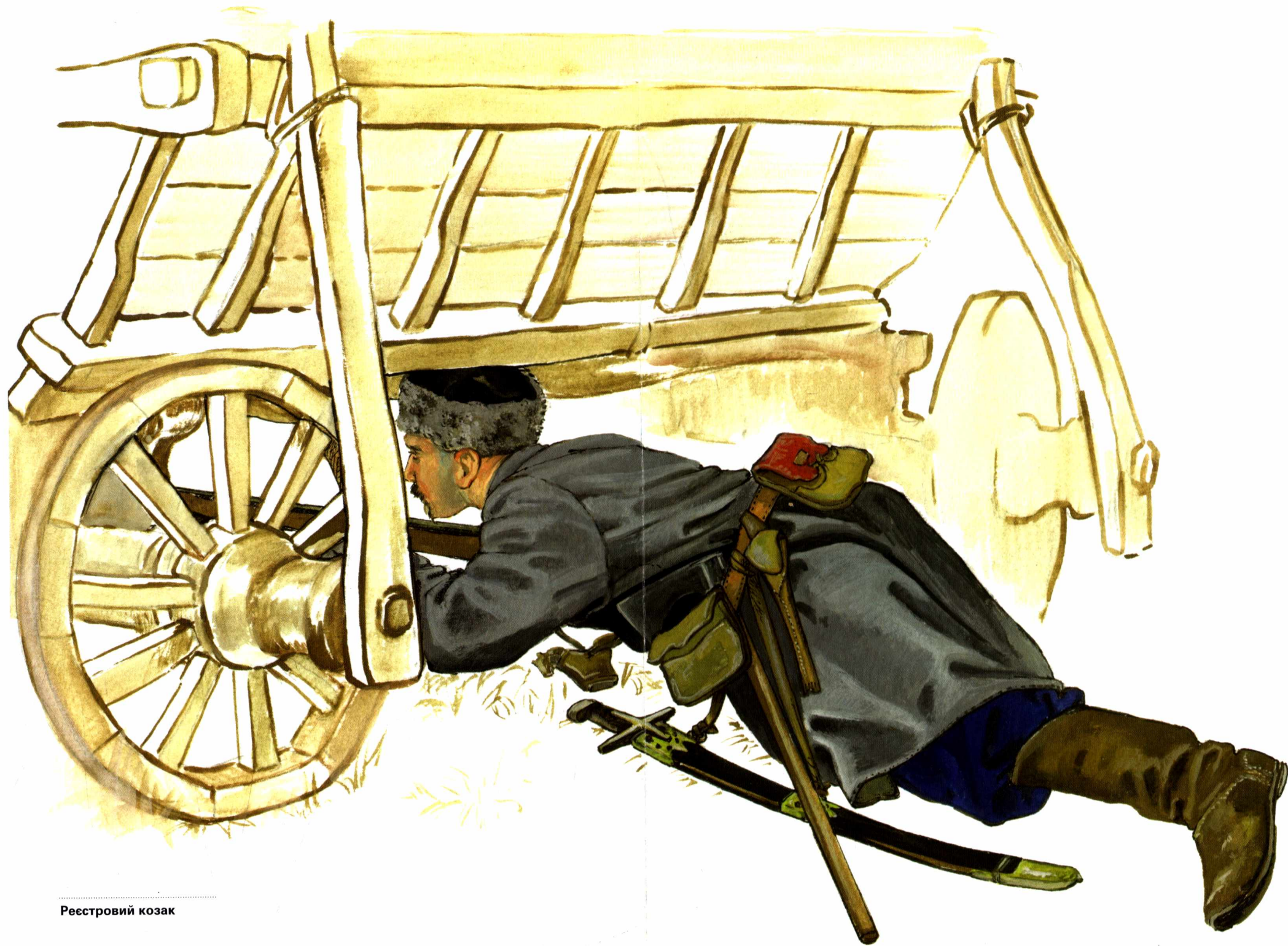

Татарський вершник.
Середина XVII ст.

Татарський хан

Реєстровий козак

«Тут у Барі в ці дні велика дорожнеча тому, що всі *virtualia* пішли з України за суворим наказом Нечаєвим, на що після перебування поставлена сторожа, щоб найменше везти живності ляхам» (З листа жовніра Станіслава Вижицького до коронного хорунжого Олександра Конецпольського з Бара від 4 січня 1651 р.).

Військо, зім'явши сторожу й виваливши брами, увірвалося до містечка. Зав'язалася кривава січа, яка вмить протверезила по-святковому налаштованих козаків та міщан. Вуличні сутички нівелювали переваги польської кінноти, і хто знає, чим би все закінчилося, якби не підійшло свіже підкріплення — хоругва коронного писаря Адама Казановського. Це вирішило справу. Козаки подалися, стікав кров'ю смертельно поранений полковник Д. Нечай. Проте сотникам Авратинському та Кривенку (його невдовзі було обрано на Нечаєве місце) вдалося організувати відхід з території міської забудови до замку, куди змогли перетягнути й гармати. Там навшвидкуруч було організовано новий осередок спротиву.

Упродовж 10–11 лютого козаки вміло обороняли замок. Штурмував його вже сам М. Калиновський, який разом з підрозділами іноземних найманців (піхоти) наспів сюди вранці 10 лютого. В ніч на 11 лютого оборонці спалили всі будівлі, розташовані на підходах до замку, щоб противник не зумів використати ці споруди під час подальших атак. 11 лютого в атаку коронне військо повів сам польний гетьман, який *«зсівши з коня цим рішенням військовій братії особисто допомагав, коли і коня під ним підстрелено»*. Та козаки відбили всі атаки, завдавши значних втрат. Тоді М. Калиновський запропонував скласти зброю в обмін на особисту свободу. Але козаки *«волили загинути, ніж поклонитися»*. Вночі ж спробували непомітно полишити замок. Невдало. Противник розгадав цей маневр, і більшість зухвальців загинули або потрапили до полону. Решта повернулися до замку. Поміж полоненими були пізніше страчені в Мурахві сотники Авратинський, Степка, полковий писар Жидкевич, а також Кривенко. Містечко Красне зазнало спустошення. Проте й коронні підрозділи понесли чималі втрати: 90 кіннотників, 300 драгонів*, 200 пахолоків.

Події під Ворошилівкою та Красним означали пряме порушення Варшавою Зборівського миру й поновлювали протистояння, кульмінацією якого стала битва під Берестечком. Як часто буває в таких випадках, М. Калиновський пробував перекласти провину за початок військових дій на покійного Д. Нечая. Те ж саме чинив Адам Кисіль, який схиляв Б. Хмельницького не загострювати ситуацію, а ліпше якнайшвидше приступати до намічених раніше переговорів у Білій Церкві. На дипломатичному рівні Варшава також в усьому звинувачувала українську сторону.

* Драгони — піхота, яка використовувала коней для пересування. Докладніше див. на с. 66

Весняно-зимовий похід
Марціна Калиновського

Після перемоги під Красним М. Калиновський дав війську відпочити чотири дні і 15 лютого вирушив під Мурафу. Там міщани вирішили не випробувати долю й, віддавши гармати, впустили пояків. 17 лютого в аналогічний спосіб М. Калиновський зайняв Шаргород і перепочивав там три дні. 20 лютого підійшов до Чернівців, але козаків у місті не застав. Міщани ж хочеш-не-хочеш мусили скласти присягу на вірність. Звідти військо рушило до Стіни, замок якої мав славу найнепрístupнішого в цьому регіоні. Використовуючи цю перевагу, сотник Іван Александренко та Калюс організували успішну оборону. Допомогло їм також те, що сюди зішлися козаки з навколишніх містечок. Після кількох безуспішних штурмів М. Калиновський вдався до переговорів. З військової точки зору йому не було сенсу гаяти час під Стіною, бо не було зрозуміло, наскільки швидко можуть підійти численніші козацькі підрозділи, можливо навіть послані Б. Хмельницьким. Зійшлися на тому, що козаки та міщани заплатять викуп у розмірі 4 тис. червоних золотих. Однак згодом оборонці, розміркуючи, що більше залежить коронному війську, заплатили тільки тисячу.

Від Стіни М. Калиновський повернувся до Чернівців, звідки послав хоругви Олександра Конецпольського та Станіслава Лянцкоронського до Ямполья. Як і під Красним, нападникам вдалося якимось чином перехитрити сторожу і вдертися до міста, «яке вогнем і мечем було знесене».

Успішно опанувавши південно-західну частину Брацлавщини, польний гетьман зупинився на триденний відпочинок, після чого задумав розвинути успіх і вирушив у напрямку Вінниці. Там, однак, найшла кося на камінь. Вінницький полковник Іван Богун встиг добре підготуватися до оборони. Настала його черга виявити військову хитрість.

Іван Богун (?–1664) — шляхтич із походження, один із найталановитіших полководців Війська Запорізького. До середини XVII ст. відзначився військовими походами на татар. З 1648 р. — соратник Б. Хмельницького. Невдовзі став Кальницьким полковником. Був дуже популярний в Україні, оспіваний у народній думі «Іван Богун». У 1651 р. покрити себе нев'яною славою як наказний гетьман у козацькому таборі під Берестечком, організовуючи у боях з коронним військом переправу через Пляшівку. За своїми поглядами І. Богун був противником надмірного зближення як з Москвою, так і з Варшавою, тому в 1654 р. не присягав на вірність московському цареві, а пізніше був противником Гадяцької угоди 1659 р. У 1662 р. І. Богун було схоплено поляками й ув'язнено в Мальборкському замку, звідки король Ян Казимир випустив його, плануючи використати як полководця під час походу на Лівобережжя (1663–1664). Цей похід став лебединою піснею Івана Богуня. Його було звинувачено у зраді й страчено 17 лютого 1664 р. під Новгородом-Сіверським.

Використовуючи топографію міста, він наказав прорубати на Бузі багато ополонки, притрусивши їх солом'яною зі снігом. А при наближенні коронного війська вишикував козаків у полі. Коли передові підрозділи противника наближались до Вінниці, полковник удав, що злякався його чисельності й розпочав відступ через річку до міста. Коронна кіннота кинулася навперейми, не відаючи про ополонки. Чимало вояків пішло на дно, поміж ними брат Адама Киселя Микола. Панікою скористалися козаки і в короткій контратаці завдали ворогові відчутних втрат. Тим часом почали підходити основні сили М. Калиновського.

Оборонятися І. Богун вирішив у монастирі, куди придатнішому для цього, ніж замок. 2–3 березня польний гетьман безуспішно штурмував твердиню. Вночі І. Богун відповідав дошкульними вилазками. Загальні втрати коронного війська були чималі. «Там добуваючи їх (козаків. — В. Б.), багатьох наших напсували. 3-під хоругв князя Дмитра (Вишневецького. — В. Б.) 16 товариства застрелено, сімнадцятого поручника пана Лібішовського, вісімнадцятого забито і багатьох з інших хоругв», — писав, наприклад, автор діаріуша про зимовий похід М. Калиновського.

Вінницька операція загрозливо затягувалася, що не входило в плани М. Калиновського, який небезпідставно побоювався підходу додаткових козацьких сил. Грім прогримів 8 березня. Роз'їзди, відправлені польним гетьманом до Кальника на чолі з сином, Самуелем Калиновським, наткнулися під Липівцем на авангард свіжих козацьких підрозділів і ледве врятувалися з огляду на значну перевагу противника. Від захоплених язиків М. Калиновський довідався, що до Вінниці швидко прямує посланий Б. Хмельницьким уманський полковник Йосип Глух з 10-ма тисячами козаків. Однак, попри цю неприємну звістку, самовпевнений польний гетьман вирішив удатися до ще одного штурму вінницького монастиря. Очевидно, шлейф успішних захоплень подільських містечок заважав

«Ще війна не почалася, а військо внівеч обернене... та війна розпочата для втрати решти польської шляхти» (З листа Брацлавського воєводи Адама Киселя до київського каштеляна Збігнева Горайського від 13 березня 1651 року).

тверезо оцінити оперативно-тактичну ситуацію. А вона різко змінилася не на користь коронного війська.

Під час останнього штурму монастиря, який тривав до ранку, під Вінницею з'явилися підрозділи Йосипа Глуха. М. Калиновський опинився заледве не в оточенні. Нависала загроза, що доведеться битися на два фронти, бо ж І. Богун, зауваживши появу довгоочікуваного підкріплення, міг вийти з монастиря і зі свого боку вдарити на противника. Становище погіршували ще два чинники: кавалерія під час штурму полишила коней, що ускладнювало подальші дії, а ще більше — фізична та психологічна втома вояків від кількадечної безуспішної облоги монастиря. У коронному війську зростала паніка. І лише рішучість та самовідданість Станіслава Лянцкоронського дала шанс уникнути розгрому. Швидко зорієнтувавшись, подільський воєвода заблокував зі своїми драгунами єдиний міст через Буг і не дав козакам переправитися. Це дало змогу піхоті, драгонам утримувати попередні позиції під мурами монастиря та унеможливити вихід І. Богуна в поле. Але й такі корисні зміни не змогли зняти почуття страху, особливо в челяді, й та кинулася тікати.

Близько півночі М. Калиновський розпочав відхід, який радше нагадував втечу. Довелося кинути артилерію, більшу частину обозу, а по дорозі навіть поранених. Військо лютувало на М. Калиновського, тактичні помилки якого призвели до такого нещасливого фіналу. Додавали свого й кпини, яких вояки під час відходу наслухалися від оборонців монастиря, на кшталт «вигнанці, пилявчики, далі до Вісли, не тут ваше діло».

Військо рухалося до Бара через Браїлів та Мурафу. Саме в Барі, куди воно прибуло 14 березня, та по околицях М. Калиновський мав намір отаборитися, визначивши для свого полку постой в Барі, О. Конецпольському — у Брацлаві, С. Понятовському — у Станіслачику, С. Лянцкоронському і М. Собеському — у Хмільнику. Проте 24 березня довелося відступити до Кам'янця-Подільського, оскільки надійшли звістки про наближення козацьких полків та рух частини татар з Криму в Україну.

Так завершилася наступальна фаза зимового походу польного гетьмана. Вдало розпочата кампанія обернулася на поразку зі втратами до 6 тис. жовнірів. Пошарпавши подільські містечка, М. Калиновський не виніс якихось тактичних вигод, лише офіційно порушив Зборівський мир і зробив процес подальшої військової конфронтації незворотним.

ПІДГОТОВКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ВИРІШАЛЬНОЇ БИТВИ

Зимовий похід М. Калиновського змусив Б. Хмельницького вдатися до рішучих дій як у справі мобілізації війська, так і на дипломатичній ниві, покликаний забезпечити сприятливі зовнішньополітичні умови для військової кампанії. Насамперед гетьман видав закличний універсал, яким мав на меті зібрати під булавою боєздатне військо. Заклик, безумовно, резонував із загальними настроями в ширшому козацькому середовищі, особливо серед низів та серед селян, незадоволених поверненням шляхти до своїх маєтків та принукою до виконання повинностей. Єдине, що ускладнювало мобілізацію, так це погодні умови. Пунктом збору війська було визначено Білу Церкву, і «велено було вибрати всіх, тільки залишити старого й малого». З тактичних міркувань Б. Хмельницький, як і в 1649 р., виділив кілька полків (Київський, Чернігівський, Ніжинський та Переяславський) для прикриття Гетьманщини від можливого походу литовського війська з півночі. З рештою сил розраховував іти на головного противника — коронне військо.

Відаючи про чисельність війська М. Калиновського, гетьман виділив для відсічі додатково Чигиринський, Уманський, Миргородський, Лубенський і Прилуцький полки. З основними силами вирушати не поспішав, відтягував час, сподіваючись на прихід татар, переймався комплектуванням та оснащенням війська, а також зовнішньополітичними проблемами. У другій половині лютого Б. Хмельницький перебував у Корсуні, ближче до середини березня — в Білій Церкві, потім у Животові, звідки наприкінці квітня вирушив до Меджибожа.

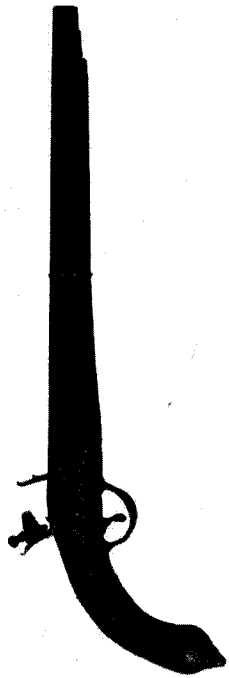
Ще з кінця 1650 р. було налагоджено розвідку та підбурювання до повстань населення Західного Поділля, Волині, Галичини, а також польських етнічних земель. Задля цього використовувалися вихідці з відповідних теренів. Усього ж було послано до 2 тис. людей. Крім вивідуння

інформації про формування коронного війська та настрої у шляхетському середовищі, розвідники мали по всій Короні *«селян проти панів бунтувати, особливо там, де їхня влада над підданими важка»*. Б. Хмельницькому вдалося заповнити своїми розвідниками навіть територію внутрішньої Польщі, бо декого ловили за Познанню. Показово, що під час агітацій використовувалося порівняння з соціальними здобутками українських селян. *«Радійте, бо Хмельницький шляхту, ксьондзів, жидів виб'є, а вас панами вчинить»*, *«Ех, дав би сам Бог пана Хмельницького, навчили б ми тих панків, як то селянина шарпати»*, — ці та подібні висловлювання линули з уст гетьманських агітаторів. Ватажок селянського повстання у Підгаллі Костка Наперський зачитував повстанцям універсал Б. Хмельницького.

Насамкінець, було активізовано дипломатичні зусилля, у першу чергу на кримсько-турецькому напрямкові. Татари виглядали найімовірнішим військовим союзником, до того ж незамінними в оперативнотактичних розрахунках ведення бою з коронним військом. Відштовхуючись від набутків попередньої політики, Чигирин шантажував Іслам-Гірея сприятливою для себе позицією Стамбула і переконував негайно вирушити в Україну. Та кримський хан, як завжди, затягував справу. Лише наприкінці лютого на обрії дещо вияснилося. Принаймні готовність прибути висловили ногайці, а очаківський бей Армадан повідомив про

те, що в Україну вирушив нурадин-султан. Утім, останній прибув лише на початку квітня, коли зимовий похід М. Калиновського вже добігав кінця. Війська при нурадин-султані було не так багато — в межах 5–6 тис. вершників — щоб розраховувати на якісь масштабні дії. Тим часом 28 березня Б. Хмельницький прийняв турецького посла. Султан нібито обіцяв прислати на допомогу трьох пашів, а також війська двох своїх васалів — молдовського та валаського господарів.

Не особливо розраховуючи на те, що справу залагодить султан, гетьман з великою увагою поставився до посланців від трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці, які у другій половині лютого прибули в Україну. Сам заслав посланців до Трансильванії, прагнучи схилити її до військового союзу. У хід пішла стара обіцянка — забезпечити тому в разі розгрому противника корону Речі Посполитої. Пробирав Б. Хмельницький також зіграти на польсько-литовських суперечностях та нейтралізувати Велике князівство Литовське. Підтримував стосунки з литовським гетьманом Янушем Радзивілом, попереджав його, щоб підтримував нейтралітет, погрожуючи, що має на нього *«другого Кричевського»*.

Пістоль, XVII ст.

Стосовно Московії гетьман був розчарований. Приїзд царського посланця Ларіона Лопухіна з повідомленням про ухвали Земського собору та конкуретними пропозиціями миттю розвіяв і без того слабкі надії на те, що та перейшла рубікон і що на неї можна розраховувати під час військової кампанії 1651 р. Л. Лопухін лише напускав туман. Судячи з царського наказу, він мав подати справу так, ніби Москва перевела на якісно інший рівень своє ставлення до українсько-польської війни та до настирливих пропозицій Чигиріна. Слід було повідомити гетьману, що цар, хоча й не може поки що порушити *«вічного миру»*, але вже більше не буде терпіти наруги над своєю честю, і чергове посольство поставить у Варшаві питання руба. Якщо навіть Польща виконає всі вимоги, цар усе одно не буде їй допомагати проти козаків. Л. Лопухін мав переконувати Б. Хмельницького й надалі стримувати татар від походу на Московщину та повідомляти про ворожі заміри Варшави. Водночас Москва була готова піти на деякі нескладні, але потрібні для Чигиріна послуги. Однак від цього гетьманові легше не стало.

Зі свого боку, він переогодом, практично напередодні Берестецької битви, відверто висловився про модель майбутніх відносин Московії та Української держави. Якщо навесні 1649 р. у розмові з царським послом Г. Унковським Б. Хмельницький говорив про цю проблему алегорично, то тепер він недвозначно натякнув, що Військо Запорізьке має намір служити цареві, як *«йому служать донські козаки»*. А отже, влада царя над Чигиріном не повинна була заходити далі, ніж у випадку з Військом Донським. Іншими словами, Гетьманщина зберігала б свою незалежність, не належала до політичного тіла Московії, зносилася з останньою лише через посольства, як це робили донці, зрештою, регулярно отримувала б царське жалування. Про глибинний задум Б. Хмельницького яскраво свідчить і те, що донські козаки навідріз відмовлялися цілувати хрест *«на царя»*, тобто визнавати свою підлеглість, пильно стежили за дотриманням царськими посланцями ритуалу появи на Дону, розцінюючи будь-які відхилення від *«старовини»* як замах на суверенітет і самодостатність Дону. Усе це рішуче розходилося з традиційними підходами Московії до інтегрування територій, які потрапляли під її крило. Очевидно, Б. Хмельницький добре розумівся на таких речах, бо ж не випадково вибрав час і форму зондування ґрунту та ще й приправив останнє свіжими погрозами на адресу Москви, *«клявся, дивлячись на образи спасів: якщо на Москву не піду і не розорю гірше Литви; я посилаю від усього серця свого, а вони особі моїй насміхаються»*.

Шабля, XVII ст.

Меджибізька фортеця. Наполеон Орда, друга половина XIX ст.

Безславний кінець зимового походу М. Калиновського, а також той факт, що інша частина коронного війська ще не встигла згромадитися під Сокалем, куди визначив король, спонукав Б. Хмельницького до того, щоб вдарити на польного гетьмана й розбити його. Проте затримка й ненадійність хана плутала всі карти. Не те, щоб без татар не можна було розібратися з М. Калиновським: військо того почувалося знесиленим та деморалізованим і вже не мало тієї переваги в кінноті, яка за інших обставин могла б стати для козаків фатальною. Куди небезпечнішим було інше: не годилося виключати удару татар у спину. Легітимні підстави за бажання знайшлися б легко. Б. Хмельницького можна було, приміром, звинуватити в порушенні Зборівської угоди на підставі інформацій, які розпускала Варшава. Тоді кримський хан як гарант замирення отримував би привід для покарання «відступника».

Отже, до появи поруч зі своїм військом хоча б незначних татарських контингентів руки в українського гетьмана були зв'язані. Не випадково

Фортеця в Кам'янці-Подільському. Наполеон Орда, друга половина XIX ст.

лише після прибуття нурадин-султана Б. Хмельницький розпочав просування в напрямку Меджибожа, а потім і Пилявців, й одночасно спорядив на М. Калиновського до 10 тис. козаків та кілька тисяч татар. Очоловав цей військовий контингент наказний гетьман військовий осавул Дем'ян Лисовець. 2 квітня І. Богун оволодів Баром, звідки втекли три хоругви кінноти та німецька піхота, залишені М. Калиновським.

Подолавши менш ніж за добу понад 100 км, козацько-татарське військо 30 березня підійшло до стін Кам'янця-Подільського. Та цього разу доля усміхнулася вже М. Калиновському. Напередодні він отримав королівський наказ прямувати до Сокаля, де об'єднатися з основними силами. І так збираючись виконувати вимогу Яна Казимира, польний гетьман ще й був попереджений захопленими язиками про наближення противника. Тож спішно залишив місто. Для захисту Кам'янецької фортеці залишилося три полки піхоти й кілька — кінноти. У свою чергу Дем'ян Лисовець, не заставши коронного війська, нещасливо розпорошив сили. Частина війська почала облогу твердині, решта кинулася переслідувати М. Калиновського.

«Зразу було цього війська біля дванадцяти тисяч, тепер, однак, немає й шести, і то зразу було свіже, а тепер дуже стомлене і так само постійними трудами надірване, і коні повністю від труднощів схудлі. Хоругви як польські, так і чужоземні дуже куці; товариства немало й велика частина челяді піші» (Станіслав Освенцім, «Діаріум 1643–1651»).

Обом задумам здійснитися не судилося. Триденний штурм твердині (29–31 квітня) не приніс успіху. Принагідно козаки оволоділи навколишніми містечками Жванцем, Манівцями, Чернокозинцями та ін., але кам'янецький гарнізон успішно відсидівся. Переслідувачі теж не досягли свого, хоча шанси мали. Спершу передові підрозділи в кількох сутичках пошарпали тиллові розрахунки коронного війська. А 2 травня дійшло до великого бою під час переправи М. Калиновського через річку Стрипу під містечком Купчинці.

Козаки й татари з'явилися на переправі в дуже сприятливий момент, коли більша частина коронного війська вже перемістилася на протилежний бік. Проте наступ з маршу захлинувся. М. Калиновський цього разу діяв тактично грамотно. Його піхота затято охороняла підступи до переправи і хоча й зазнала серйозних втрат, але дозволила решті досягти рятівного берега.

Та козаки не припинили спроб добити противника. Переправившись самі, вони вдарили на основне військо. М. Калиновський намагався заманити противника по центру, а потім вдарити з флангів кіннотою С. Лянцкоронського та О. Конецпольського. Але козаки не піддалися на хитрість, і флангові удари не досягли сподіваної мети. Обидві сторони зазнали втрат. Зокрема, до польського полону потрапили Нітшох-мурза та канівський сотник Богдан Шабельченко.

Після бою М. Калиновський розпорядився негайно відступати далі. Його марш був сповнений небезпек, бо козаки робили відчайдушні спроби перетнути шлях. Коли польний гетьман довідався, що козацькі підрозділи перебувають уже під Зборовом, у війську виникла паніка. Щоб полегшити рух, було кинуте залишки обозу, останні дві гармати і навіть спалено запас пороху. Ці заходи викликали постійне недоїдання, а потім і поширення тифу. 12 травня вимореному й деморалізованому війську вдалося підійти до Сокаля. З 14–15 тис. вояків залишилося близько 6 тис.

КОРОЛІВСЬКИЙ ТАБІР ПІД СОКАЛЕМ

Після ухвали сейму щодо чисельності *затяжного* (кварцяного) війська та права короля при потребі оголосити посполите рушення процес набору пішов доволі енергійно. Станом на грудень 1650 р. коронне військо нараховувало 11 700–11 800 жовнів, поділених на 65 підрозділів кінноти та піхоти. Упродовж 1650 р. розміщене військо було в Україні, спершу поблизу Львова, а з літа — під Кам'янцем-Подільським. Переміщенням на Поділля уміло скористався Б. Хмельницький для унеможливлення татарсько-козацького походу на Московію. Власне це

Ротмістр та гусарські музики в битві під Смоленськом. Фрагмент полотна з Підгорецького замку. Ян де Баль, середина XVII ст.

Гусарія в битві під Смоленськом.
Фрагмент полотна з Підгорецького замку.
Ян де Баан, середина XVII ст.

військо утворило кістяк підрозділів М. Калиновського під час його зимового походу на Брацлавщину.

Нарощування чисельності важкого війська до визначених сеймом меж відбувалося у два способи: шляхом доукомплектації наявних кварцяних підрозділів і через створення нових. У березні–січні 1651 р. було сформовано 95 нових підрозділів і потроєно кількість набраних вояків. Вдалося збільшити чисельність усіх типів кінноти й піхоти. Приміром, у 1650 р. залишалося лише 5 хоругв іноземних найманців (піхоти), а в першому кварталі набрали 7 нових та збільшили наповнюваність деяких старих. Однак не пощастило досягти пропорційного збільшення загальної чисельності кінноти та піхоти, внаслідок чого співвідношення між ними з 37 до 63 змінилося на 40 до 60.

Поспіх, з яким формувалося військо, виявляв рішучість короля і шляхти розібратися з козаками, а також був реакцією на такі ж швидкі приготування Б. Хмельницького. Проте в реальному житті набрані на папері підрозділи наповнювалися вояками поволі, на що неодноразово скаржили-

ся Яну Казимиру командири аж до польного гетьмана М. Калиновського включно. Дисципліна явно кульгала, підсичувана вічними проблемами із затримкою платні та забезпечення провіантом. Ті вояки, що прибували на місце розквартирування, звично, як на ті часи, вдавалися до грабунків. Та й не мали іншого виходу, оскільки державна скарбниця була порожня і в таборі під Сокалем, куди збиралося кварцяне військо, заносилося на справжній голод. Ціни на харчі та фураж злетіли до небес. Буханець хліба коштував 9–10 грошів проти 1 гроша напередодні, корець* жита — 900 грошів проти 27, бочка пива — 60 грошів замість 36 грошів, корець вівса — 720 грошів замість 12. Від недо-

* Корець — міра силучих тіл, дорівнювала 96 кг.

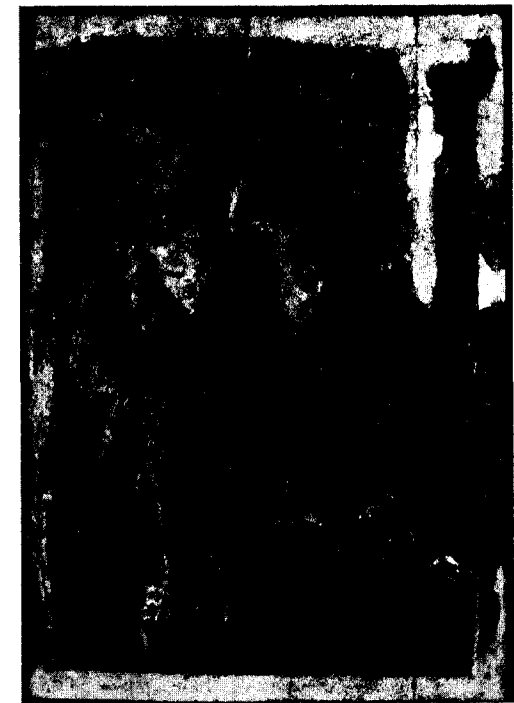
«Кварцяне військо топніє, як сніг, і поки тривають наради, як і чим (грішми чи зерном) йому допомогти, воно може стати непотрібним Речі Посполитій, бо шляхта і челядь постійно від'їжджають» (З листа шляхтича Р. П'ясецького до королевича Кароля від 5 червня 1651 р.)

їдання, а то й голоду страждали як шляхетська кіннота, так і найманці, тому що не одержали навіть належної платні. «Піхота за цю чверть грошей не одержала і почасти вмирає, бо між ними вже голод. Що ж буде, як рушимо?» — волав невідомий шляхтич, пророкуючи лихий кінець.

Коли Ян Казимир 17 травня на чолі 6 тис. набраних вояків дістався Сокаля, обоз коронного війська являв собою моторошне видовище. Не було ні валів, ні окопів, а зібрані вояки — 7 тис. душ, яких привів з Володимира-Волинського коронний гетьман Миколай Потоцький, — вешталися по околицях, повністю деморалізовані. «В обозі повно смороду, з-за чого повітря зіпсоване, а звідти так багато хвороб, які панували на той час у війську, але найбільше поміж піхотою», — зазначав польський хроніст С. Освенцім. Особливо нужденний вигляд мали учасники зимового походу М. Калиновського — 6 тис. чол.

На цьому ґрунті набуло поширення дезертирство. Дехто із шляхтичів волів покинути табір, ніж нидіти в ньому та терпіти голод.

Така картина не додавала оптимізму, як і брак грошей та явні свідчення того, що Б. Хмельницький готувався з розмахом і проводив розвідку та агітацію чи не на всіх західних українських землях. Прямуючи з Варшави до Соколя, Ян Казимир раз по раз наштовхувався на живі свідчення розвідувальної діяльності свого затятого противника, а також його впливів на свідомість не тільки місцевого населення, а й іноземних найманців Корони. 1 травня під Красноставом було впіймано одного з гетьманських розвідників. Той виявився «німцем з походження і перед цим служив у гвардії короля його мосці». Під тортурами

Ікона Холмської Божої Матері. XI–XII ст.

полоненик повідав, що гетьман спорядив на захід кількасот розвідників. Аналогічні відомості були вибиті з іншого вивідувача, упійманого через три дні під Криловим.

З метою вирівняти ситуацію й не допустити подальшої деморалізації війська Ян Казимир пішов на крайній крок: вирішив заплатити воякам чужим коштом, поклавши око на шляхетські гроші й коштовності, переховувані в Сокальському монастирі від воєнного лихоліття. Та навколишня шляхта була іншої думки й стала грудьми за свої статки. Тоді король спробував зібрати кошти у шляхти, яка перебувала безпосередньо в обозі. Згромадити вдалося лише мізерну суму — 18 тис. злотих, — яку тільки й було виплачено. У розпачі Ян Казимир пустив чутку, що наближається Б. Хмельницький з татарами, чим сподівався морально мобілізувати військо. При цьому дозволив воякам добувати їжу, хто як зможе, що остаточно розв'язало руки для грабування околиць. Грабунки ці добряче допекли не тільки селянам та міщанам з навколишніх населених пунктів, а й місцевій шляхті, бо *«челядь і чужоземці після такого дозволу, розійшовшись в різні боки на чати, не задовольнилися худобою, живністю та іншими припасами, які знаходили в домах убогих підданих, але навіть двори й замочки, в яких шляхта зі своїми підданими позакривалася для оборони перед неприятелем, штурмом здобували»*.

Невдовзі почало підтягуватися посполите рушення. Право Речі Посполитої вимагало від короля видання трьох заклічних універсалів — *віці*, — після чого для шляхти наступав час *х*. Трете віці вийшло з королівської канцелярії 3 квітня й проголошувало збір посполитого рушення в Старокостянтиніві. Та пізніше Ян Казимир, з огляду на поточні військово-тактичні обставини, визначив інший пункт збору, той-таки Сокаль, що глухим незадоволенням віддунило в головах місцевої шляхти: та добре уявляла, яких зазнає збитків.

Але на щастя для неї й на жаль для війська загалом, посполите рушення різних воеводств збиралося зі скрипом, що викликало численні нарікання в лавах кварцяного війська. Один із роздратованих шляхтичів писав про це з неприхованою іронією, яка межувала з відвертим сарказмом: *«Посполитого рушення не видно й не чути. Подякуйте їм, прошу, за їхню охоту, бо або на перемогу, або, не дай Боже, на наш похорон прибудуть»*. Автор цієї сентенції не особливо й перебільшував, бо, скажімо, посполите рушення з Великопольщі та Мазовії спромоглося з'явитися лише під кінець Берестецької битви.

Та як би там не було, всього під Сокаль підійшло від 30 до 40 тис. посполитого рушення, що значно збільшувало чисельність коронного війська. Крім того, це були свіжі сили, позбавлені занепадницьких настроїв, притаманних старому затяжному війську, особливо учасникам зимового походу М. Калиновського. Проте залишалося багато запитань стосовно бойової спроможності посполитого рушення, адже воно формувало-

ся зі шляхти різного достатку. Відповідно строкатість строїв та озброєння, недосвідченість значної частини вояків військової сили явно не додавала. До всього ці підрозділи поводили себе дуже норозливо, дратуючи своїми вимогами та побажаннями. Навіть стали під Сокалем окремо від кварцяного війська, на лівому березі Західного Бугу.

Утім, стан коронного війська покращила поява підрозділів, набраних коштом магнатів. Так, 10 хоругв привів Ярема Вишневецький, 9 — Домінік Заславський, 18 — три брати Любомирські, 2 — Миколай Оссолінський тощо. Прибуло й 100 райтарів від бранденбурзького електора Вільгельма. Ці підрозділи були краще озброєні й боездатніші за посполите рушення. Але й вони чи не відразу кинулися на грабунки довколишніх населених пунктів. Так, полк князя Домініка Заславського добряче пошарпав околиці Дубна. Місцеві селяни спромоглися арештувати 8 вояків і привести їх у Сокаль як доказ нестерпної сваволі шляхти.

Паралельно відбувалося формування війська Великого князівства Литовського. Під Бобруйськом зібралося 15 тис. кінноти та піхоти, готові відтягнути на себе чималі сили козацького війська й ударити по Гетьманщині з півночі.

Якби в тих умовах розбалансованості коронного війська татари нагодилися до Б. Хмельницького вчасно, тобто взимку, і він негайно розпочав військову кампанію, то мав би всі шанси святкувати перемогу. Саме побоювання такого розвитку подій стало вирішальним аргументом на користь здійснення М. Калиновським упереджувального зимового походу на ще не до кінця готового противника. Затримка Іслам-Гірея, зрештою, цілком зрозуміла як на стратегічні інтереси Криму, виглядає просто-таки фатальною, вкравши дуже ймовірну перемогу відносно легкою кров'ю.

На дипломатичному фронті завдання Яна Казимира полягало в тому, щоб не допустити утворення широкої антипольської коаліції, якою мав би виступити Б. Хмельницький. Король інтригував скрізь, звідки чув небезпеку. А вона чигала звідусіль — з Криму, Туреччини, Московії, Семигороду, навіть Швеції. Насамперед Варшава докладала зусиль для нейтралізації Москви та Криму. Звістки про рішення Земського собору та султанське розпорядження Бахчисараю йти на допомогу українському гетьманові вимагали поважних дипломатичних зусиль. У квітні посольство в Москві робило спроби розв'язати цей вузол через навіювання ідеї спільної війни з Кримським ханатом. Паралельно Варшава прагнула унеможливити поєднання зусиль Б. Хмельницького та Дьєрдя II Ракоці, а також заблокувати можливий наступ на Краків 4 тис. австрійських ветеранів Тридцятилітньої війни, які нудилися без діла на території Шльонська. Зрештою, в Короні пильно стежили, щоб український гетьман не підбурював до повстання польських селян. Виступи Костки Наперського та Пьотра Гжибовського були швидко придушені.

ПЕРЕХІД ЯНА КАЗИМИРА ПІД БЕРЕСТЕЧКО

Зосередившись під Сокалем і зрозумівши, що бойові та моральні кондиції війська, м'яко кажучи, бажали бути кращими, Ян Казимир наскільки міг енергійно заходився виправляти ситуацію. Передусім він постійно вдавався до шиккування та огляду піхоти й кінноти, маючи на меті з'ясувати реальні бойові можливості підрозділів, а також підняти моральний дух. Особливо це стосувалося кварцяних частин М. Калиновського, найсильніше уражених песимізмом. 17 травня король разом з гетьманами тричі оглядав кінноту на спеціально для цього збудованому мосту через Буг та на прилеглих полях. Таким же способом 22 травня було проінспектовано кінноту та піхоту найманців, а пізніше й коронну піхоту.

Найгіршим, як слід було очікувати, виявився стан жовнірів, які побували в зимовому поході. Жоден із підрозділів не був достатньо укомплектований, а в деяких не налічувалося й половини від необхідної кількості вояків. Та й ті були деморалізовані, виснажені, погано озброєні. Поширювався тиф, який загрожував перекинутися на свіжі, щойно затягнуті частини.

Щоб якось зайняти військо й поліпшити його бойову потугу, король на початку червня присвятив кілька днів для навчань та відпрацювання взаємодії різних підрозділів. Не в останню чергу таким робом він ще й розраховував відволікти вояків від зайвих важких думок, від накопчування апатії та роздратування. З кожним днем напруга у різношерстому війську зростала: то там, то там виникали сутички, які не раз переростали у розмахування шаблями. Зокрема, ще в середині травня вибухнула справжня січа між чужоземцями Зигмунда Денгофа і піхотою Альбрехта Радзивіла, під час якої загинув один вояк і багато хто дістав поранення. Король пробував суворістю охолодити гарячі голови: кількох бунтівників наказав стратити. Але проблема цим не вичерпувалася.

Поглиблювалася вона ще й неприязню між різними складовими війська. Польська кіннота кпила з чужоземців та піхоти: *«Дметься кожний, як індик, хвіст розпушений, як у дрохви, голова гостровуха, ноги журавлині, але думка селянина. Як ротмістр, так і пахолок фиркає і кричить, а як до битви — то шкодують»*.

Зрештою, для підняття бойового духу вміло використовували релігійний чинник. У війську перебувало 400 ксьондзів, які даремно часу не гаяли. А свято Божого Тіла стало справжньою кульмінацією зусиль. Ян Казимир вишикував з такої нагоди військо, особисто об'їхав усі підрозділи, після чого відбулася урочиста меса, яка завершилася салютуванням з усіх видів зброї.

Стосовно ж планів на майбутню військову кампанію, то в польському таборі довго вагалися. Бракувало достовірних розвідувальних інформацій про чисельність, склад, розташування війська Б. Хмельницького й татар, про оперативно-тактичні плани гетьмана, моральний клімат у козацькому середовищі. Бракувало попри те, що король виплачував за кожного приведеного з козацького табору язика по кілька десятків талярів. Щодня в усі кінці споряджали розвідників. Ті ніби й приводили язиків, але певності не було: надто вже суперечливі вибивалися повідомлення. *«Про задуми Хмельницького нічого достовірного не відомо. Одні очікують нападу на нас під час походу на переправі, чи раптово коли-небудь вночі. Другі говорять, що він на місці під Вишневецем буде із звичайною своєю підступністю чинити опір його величності королю. Треті вважають, що він надішле декілька десятків тисяч до Підгір'я на з'єднання з Ракоці»*, — занотував свої враження львівський підкоморій Анджей М'ясковський. Київський воевода Адам Кисіль роздратовано відзначав: *«Коли я був удома, то щодня знав, де Хмель обертається, а в таборі нічого не знаю»*.

У всьому цьому явно проглядається вміла гра гетьмана, який тримав у секреті свої плани й напускав туману для дезінформації противника. Адже не випадково більшість допитаних давали свідчення, які на ділі не підтверджувалися. І це було суттєвою причиною частої зміни рішень на радах.

З допитуваними козаками розправлялися жорстоко. Як правило, їх страчували посеред табору. *«Щоденно винних засуджують, або на палю, або на смертну кару»*. *«Щоденно рубають голови 10–20-ти козакам. Вони самі собі ями копають, кат кидає мертвого*

Бандальєр, друга половина XVII ст.

«Коли один язик розповідав, що Хмельницький іде до нас, то ми дерев'яніли, вішали носи і подумували тут боронитися від нього, якщо день-другий його не було видно і язик розповідав щось протилежне першому, то відразу ж наступала радість і бажання йти проти нього... на свідченнях язиків, хоча й необґрунтованих, всі наші ради опиралися й базувалися, жалкуючи кошти на шпигунів, котрі розумніші й правдивіше давали реляції про ворога» (Станіслав Освенцім, «Діаріум 1643–1651»).

в яму, а інший приречений на смерть його закопує. Останнього закопує кат», — такими враженнями ділилися жовніри.

Почуваючи невпевненість через брак надійної інформації про військо Б. Хмельницького та навчений гірким досвідом Зборівської битви 1649 р., Ян Казимир постійно радився щодо стратегії майбутніх дій. У підсумку король вирішив полишити Сокаль і перекинути військо на нове місце, під Берестечко, тактично вигідне польській стороні для нав'язування генеральної битви. 29 травня брацлавський воевода С. Лянцкоронський із загоном чисельністю 4 тис. жовнів вирушив туди, щоб захопити переправи через р. Стир і підготувати ґрунт для успішного просування всього війська та розміщення на полі майбутньої битви. Проте 1 червня у польському таборі довідалися про те, що хан Іслам-Гірей на підході до козаків. Звістка поновила сумніви щодо подальших дій.

3 червня король скликав ще одну вальну військову раду для прийняття остаточного рішення про подальші дії, адже сидіти сидьма під Сокалем означало повністю віддати ініціативу противникові. Серед магнатів викристалізувалося три точки зору. Одне угруповання, попри все, вважало, що слід залишитися на місці й дочекатися підходу решти посполитого рушення і вже тоді ухвалювати остаточне рішення. Інші пропонували рухатися до Глинян, традиційного місця збору кварцяного війська. Логіка вибору пояснювалася головно побоюванням того, що Б. Хмельницький зможе переконати трансільванського князя Дьєрдя II Ракоці вдарити на Краків, а сам зв'яже коронному війську руки й ноги тут, під Сокалем, чи деінде в Україні. Насамкінець, третя група пропонувала конче рухатися під Берестечко. І її аргументи виявилися найпереконливішими.

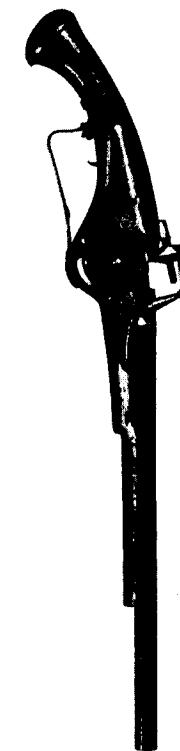
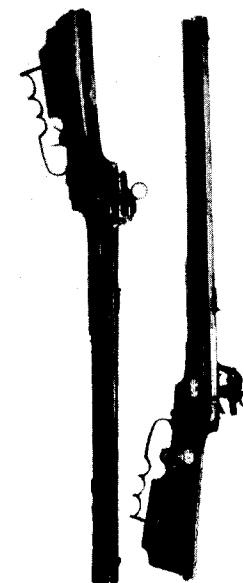
Найкрасномовнішим із прибічників висування під Берестечко показав себе Стефан Чарнецький, майбутня зірка першої величини польського військового мистецтва. Він, тоді ще тільки поручик гусарської хоругви коронного гетьмана Миколая Потоцького, вже набрав висоту, і виголошена ним промова виявляла неабияку глибину тактичного мислення. С. Чарнецький наголошував на тому, що

переміщення табору до Берестечка, по-перше, перетне шлях Б. Хмельницькому в напрямку Любліна й не дасть повторити загрозливий сценарій 1648 року, а по-друге — топографія поля майбутньої битви значною мірою нівелює переваги козацько-татарського війська. Болотиста місцевість, наявність кількох річок унеможливають різкі флангові удари татарської кінноти, які ставали ахіллесовою п'ятою кампаній 1648–1649 рр. Коли ж військо залишиться під Сокалем, то мусить прийняти бій в облозі, а підрозділи посполитого рушення, які ще підходять, стануть легкою здобиччю противника.

Жереб було кинуте. Король погодився з думкою С. Чарнецького. Було вирішено висуватися під Берестечко. Проте на рівні ухвалення способу переміщення не обійшлося без конфліктів. Шляхта з посполитого рушення рішуче запротестувала проти того, щоб спершу висувалося саме військо без табору. Її аргументи відбивали невтішний моральний стан коронного війська: ця шляхта вважала, що челядь підніме бунт, який «стане причиною поразки й остаточної згуби Речі Посполитої». Дійшло до того, що посполите рушення скликало коло й вибрало послів до Яна Казимира. Запахло рокошем, що немиче вдарило б по боездатності війська. Король мусив переглянути рішення.

5 червня величезний польський табір трьома колонами рушив у дорогу. Маючи у своєму складі понад 150 тис. возів, він тільки з-під Сокаля вибирався 2 дні. Колони розтягнулися загалом на 10 км. Відстань до Берестечка (90 км) була подолана лише за 5 днів. По дорозі нерідко виникали неузгодженості з різними підрозділами, сутички, бійки, без чого рідко коли обходиться при переміщенні таких мас людей.

Водночас для противника склалися надзвичайно сприятливі обставини, щоб нанести нищівний удар. Однак скористатися з улюбленої ситуації Б. Хмельницькому не судилося.

Аркебузи і пістолет, перша третина XVII ст.

МАРШ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО Й ТАТАР

Головною причиною, чому Б. Хмельницький не скористався цією та попередніми сприятливими нагодами вдарити по коронному війську, було тихе саботування кампанії 1651 року кримським ханом. Попри всі зимово-весняні намовляння гетьмана та накази султана, Іслам-Гірей вирушати в Україну не поспішав. У січні позиція хана наснажила М. Калиновського на зимовий похід, у березні-квітні — позбавила Б. Хмельницького тактичної можливості кинути всі сили на польного гетьмана й розгромити його військо, у травні — завадила швидким маршем прибути під Сокаль і скористатися повільним громадженням основних коронних сил для раптового удару по частині зойно затягнутого війська. Але ні з чим не зрівняються втрати початку червня. Б. Хмельницький не міг скористатися з найоптимальнішої нагоди вдарити по коронному війську в той час, коли воно поволі, з великими складнощами, розтягнувшись на 10 км, просовувалося до Берестечка. Адаже тоді, коли польський табір уже покидав Сокаль, хан лише підійшов до Ямполя на Поділлі.

Без сумніву, Б. Хмельницький кусав лікті від усвідомлення патовості ситуації. Після того, як підрозділам Д. Лисовця не вдалося добити М. Калиновського і той прослизнув до Соколя, Б. Хмельницький з основним військом поволі рухався на захід. У середині травня гетьман заклав табір у районі Збараж–Тернопіль. Вочевидь, місце розташування козацького війська змінювалося кілька разів, якщо розвідка противника так і не змогла все докладно вивідати. На останньому етапі перед кидком до Берестечка табір було розбито неподалік Вишнівця під с. Колодне.

Подібно до морального клімату під Сокалем, настрої в обозі Б. Хмельницького теж були не найкращими. З середини травня і тут почав дошкуляти голод. Харчів, які постійно підвозили із внутрішніх районів Гетьманщини, не вистачало. Можливості околиць табору швидко були

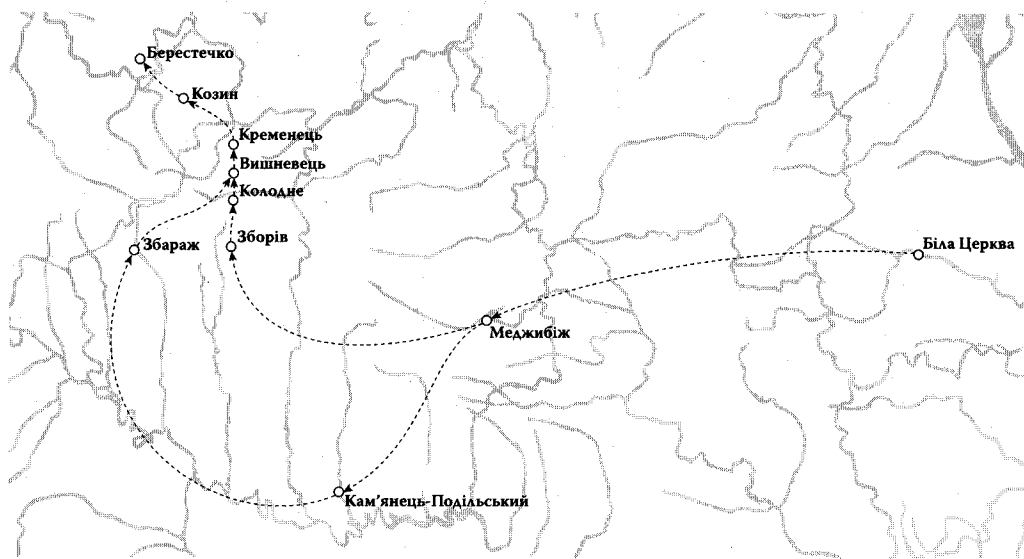
«У таборі великий голод, їдять здохлих коней. Хмельницький чати висилає по харчі до Дубна й Острога. Піших у таборі багато, а якщо ще постануть тижнів два, буде ще більше, бо інших харчів не мають і мусять коней різати» (З конфесати (запис допиту) полоненого козацького сотника *Мартина* від 4 червня 1651 р.).

виснажені. Важко припустити, що за цих умов напівголодні козаки сповідували цнотливість до добра місцевих мешканців.

Та найбільша проблема полягала в тому, що майже 100-тисячне військо не чулося єдиним організмом і було приречене на постійні тертя між різними середовищами, а також між угрупованнями козацької верхівки. Старшина, козацькі низи, покозачені міщани та селяни створювали суміш настроїв, далеких від однорідності. Будь-кому на місці Б. Хмельницького довелось б маневрувати, а то й залізною рукою карати підбурювачів до охлократизму чи переміни генерального курсу. Багато хто зі старшини волів замиріння з Варшавою. На початку травня, коли військо вже висувалося в район Збаража, опозиційно налаштована частина старшини, очевидно, так допекла, що гетьман був змушений наступити на горло своїй пісні і скликати чорну раду. Фактично це був відчайдушний крок, оскільки рішення низів могло стати непередбачуваним. Та Б. Хмельницькому вдалося не випустити ініціативи з рук, якщо в кінцевому підсумку рада ухвалила рішення про відновлення військових дій. Вплив прихильників замиріння зійшов нанівець.

Активно діяла гетьманська контррозвідка. І було чого. Польська сторона безперестанку засилала до козацького обозу розвідників, намагалася через своїх агентів під'юджувати тих, хто хитався, намовляла до дезертирства та переходу на свій бік. З'ясувалося, що розвідувальну інформацію переправляв ружинський вїйт, а також один із козацьких сотників. Проте створити розгалужену мережу інформаторів не вдалося через активну протидію контррозвідки. Тому в польському таборі бідкалися на брак достовірної інформації про плани Б. Хмельницького. Чи не найкраще підсумував цю невтішну для Яна Казимира ситуацію С. Освенцім: *«Покладалися лише тільки на язиків, за яких щоденно військо дарма втомлювалося і від яких ніколи жодної правди не могли одержати»*.

Також гетьман рішуче боровся проти різних дезертирів та перекинчиків. І перших, і других не бракувало, як завжди і скрізь буває в ситуаціях, коли незрозуміло, чия візьме. У козацькому таборі не зупинялися перед стратою тих, кого ловили на спробах перебігти до противника, а підозрюваних зміщували з посад. По периметру табору спеціально було розміщено найвірніші козацькі підрозділи, які перехоплювали перебіжчиків та втікачів.

Рух Війська Запорізького під Берестечко

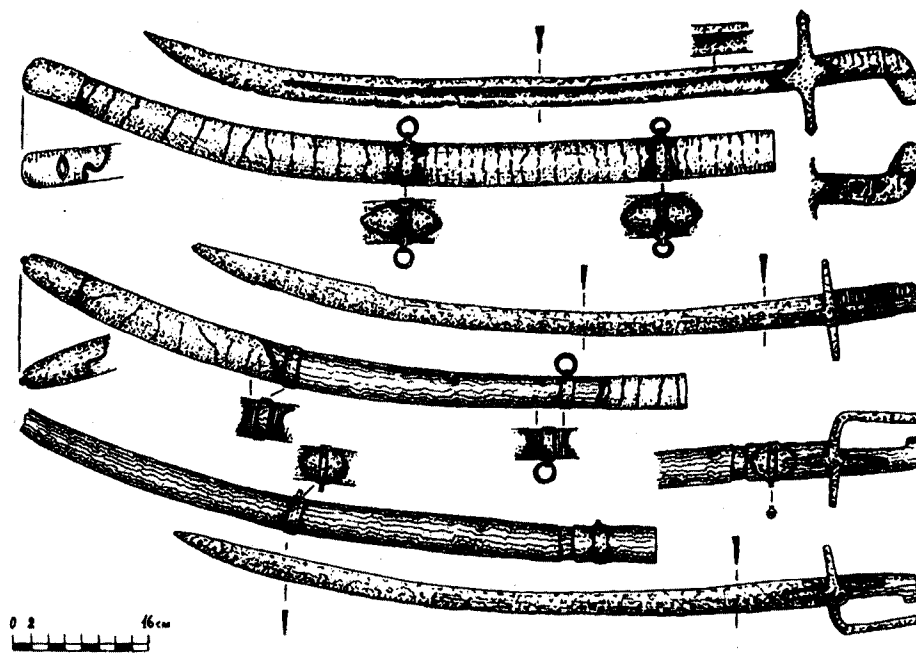
Упродовж весни Варшава спланувала як мінімум три потужних спецоперації. Перша з них була спрямована на те, щоб загострити стосунки між козацькою верхівкою та вищим православним духовництвом і в такий спосіб внести сум'яття в лави противника. Розрахунок полягав у використанні прохолодного, м'яко кажучи, ставлення митрополита Сильвестра Косова та архимандрита Києво-Печерського монастиря Йосипа Тризни до Б. Хмельницького та його діянь, особливо щодо військово-політичного союзу з «ворогами Святого Хреста» кримськими татарами. Православні ієрархи не поділяли також наріжної ідеї гетьмана та його найближчого оточення — ідеї незалежнення Гетьманщини від Речі Посполитої, — бо не могли згодитися з відновленням української державності саме під козацьким прапором коштом відсунення на маргінес шляхти, до якої й самі належали. Проте мусили миритися з реаліями, тим паче, що гетьман однозначно був противником унії й горою стояв за православ'я, демонструючи це і словом, і ділом. Тож Варшава спробувала підштовхнути С. Косова та Й. Тризну до відкритої опозиції, фактично до того, щоб ті завдали гетьманові удар у спину. У листах, які було надіслано до них, а також до кількох єпископів, стверджувалося, що Б. Хмельницький нібито потай прийняв мусульманство і, бажаючи бути в підданстві в турецького султана, хоче «побусурманити» всю Україну, віддавши її в «бусурманську» неволю. А тому слід налаштувати проти гетьмана міщан і селян задля захисту всього християнства.

Друга операція стосувалася зовнішньополітичного тла кампанії 1651 року. Прагнучи вбити клин і в без того хисткі стосунки Гетьманщини з Кримським ханатом, Варшава намагалася вкинути в татарську верхівку дезінформацію про плани Б. Хмельницького укласти військову спілку з Дьєрдем II Ракоці

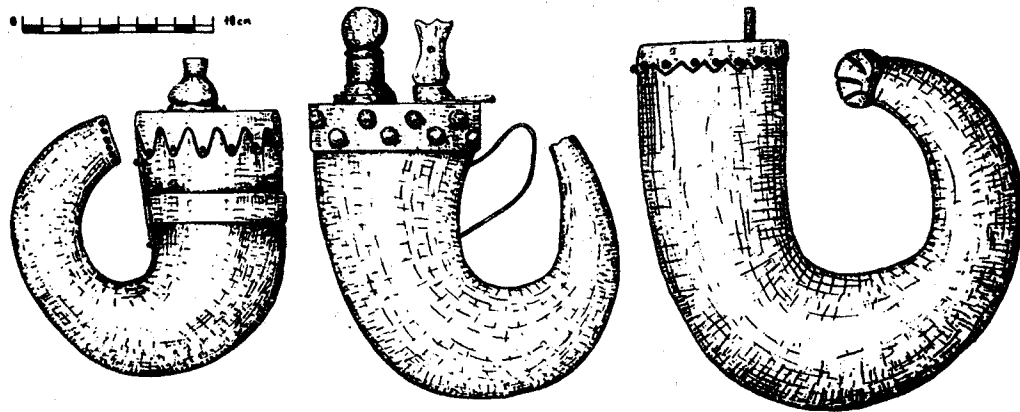
«Про його (Б. Хмельницького. — В. Б.) жінку говорять, що наказав її повісити. По табору поширюються чутки, що причиною цього стали перехоплені листи до неї від Чаплинського про те, щоб скарби сховала, а самого Хмеля отруїла» (З конфесати (запис допиту) полоненого козацького сотника Мартина від 4 червня 1651 р.).

задля того, щоб реалізувати свою давню ідею — зробити того королем Речі Посполитої. Лишень цього разу такий союз буде спрямований проти Криму. Відразу після коронації в Кракові новоспечений король зобов'язується проголосити війну ханатові. Сфальшований лист відповідного змісту було начебто доставлено Іслам-Гірею безпосередньо перед битвою під Берестечком.

Третя операція зачіпала за живе Б. Хмельницького як приватну особу. Це був продуманий психологічний удар, покликаний деморалізувати гетьмана напередодні доленосних подій. Ідеться про оповиту легендами історію зі стратою (ймовірно у травні) дружини гетьмана Мотрони. Очевидно, польській стороні вдалося уміло підкинути Б. Хмельницькому підроблені листи Чаплинського до Мотрони, чим викликати підозру, що дружина підтримує зв'язки з Чаплинським, а може, й шпигує на користь останнього. Гнів гетьмана був настільки великим, що він наказав стратити дружину. Але, попри сподівання противника, особиста драма не вибила Б. Хмельницького з колії.

Козацькі шаблі з-під Берестечка

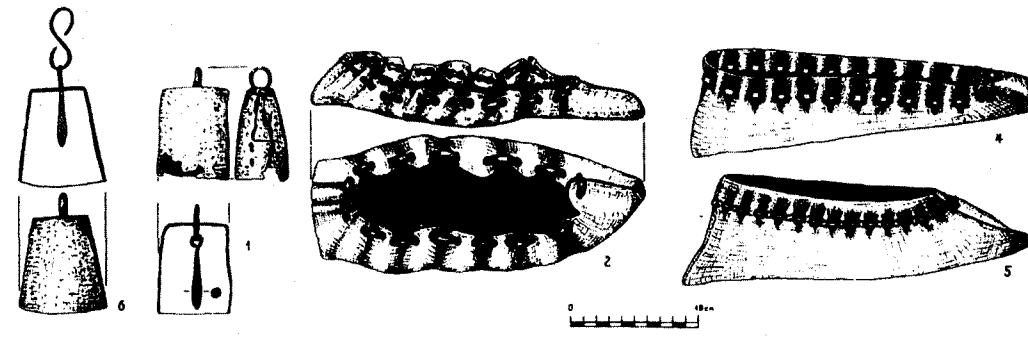
Козацькі порохівниці з-під Берестечка

Постійно дратувала гетьмана поведінка татар. Нурадин-султан Кази-Гірей не горів особливим бажанням воювати й постійно наголошував, що хан заборонив йому йти на короля без нього. А Нітшох-мурза, який потрапив у полон під час переслідування війська М. Калиновського, взявся бути посередником між польською стороною і Кази-Гіреєм. Перекопський бей Субхан Кази-ага листовно запевняв коронного гетьмана М. Потоцького, що мир цілком можливий, оскільки татари не бажать руйнування Речі Посполитої, а також що нурадин-султан сприятиме налагодженню контактів між Яном Казимиром та Іслам-Гіреєм. Незалежно від того, чи відав Б. Хмельницький про залаштункові ігри ватажків татарського війська, яке перебувало при ньому, військовий союзник уже на старті кампанії не був надійним.

На початку червня нарешті на Поділля зайшли основні татарські сили на чолі з ханом — до 40 тис. татар. Б. Хмельницький з'їздив до союзника під Ямпіль і вже разом з ним 11–13 червня повернувся до свого табору. Тепер можна було ладитися до двобою, хоча найсприятливіший момент для нападу на противника й було втрачено.

Для вивідання достовірної інформації про коронне військо гетьман, як і раніше, не втомлювався засилати своїх розвідників. Сновигало їх під Сокалем немало, якщо в польському таборі ввійманого козацького шпигуна Іваська «водять по табору в німецькому одязі інкогніто, щоб він показав інших шпигунів».

Тим часом польське військо 9 червня підійшло до р. Стир і готувалося до переправи, яку здійснило 12–13 червня. Після зосередження на правому березі річки почалося уфортифікування табору, а серце короля та інших очільників краяла думка, що робити далі. Умілі дезінформаційні заходи Б. Хмельницького не давали змоги зіперти вироблення стратегії на твердий ґрунт достовірних даних. Довіри до розвідувальної

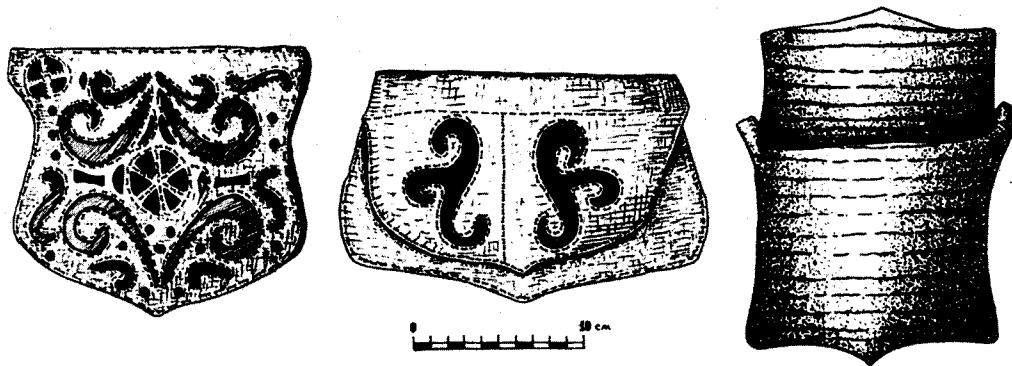

Селянські речі з-під Берестечка

інформації не було. Але відомості про те, що український гетьман думає відступити до Старокостянтинова, а то й глибше, які почали приносити до нового табору розвідники, виглядали правдоподібно.

По-перше, місце, вибране королем, не відповідало улюбленій тактиці битв козацько-татарського війська. По-друге, зі стратегічної точки зору і Б. Хмельницькому, і татарам було вигідно заманити виморене безплідним перебуванням під Сокалем коронне військо чимдалі вглиб України. Тоді б для Варшави насувалися такі проблеми, на тлі яких колишні негаразди здалися б нічого не вартими хмаринками проти бурі. Довге стояння під Сокалем, яке завдяки повільності кримського хана наразі виглядало тактичною перевагою, загрожувало обернутися на зовсім протилежне. Посполите рушення, і так вічно всім незадоволене, однозначно розійшлося б по домівках, а решта війська була приречена на подальше психологічне й фізичне виморення. Тягар тривалого поневіряння без битви тиснув би дедалі сильніше, провокуючи вибухи незадоволення, сваволі та спалахи опозиційних дій. Ініціатива однозначно переходила до рук Б. Хмельницького і татар. Вимальовувалася перспектива битви в невідгядних умовах, топографічних та психологічних, або ж завершення кампанії без неї взагалі, що було б іще гірше.

В обох випадках Річ Посполита і король особисто зазнавали важкого удару, тоді як Б. Хмельницький опинявся на коні. Хоча й не досяг би він основної мети — остаточно вирішити шаблею післязборівські проблеми, та все ж в умовах, коли найсприятливіший час для атаки було втрачено і холодний подих можливої поразки відчувався як ніколи, такий фінал виглядав привабливим. Змусити коронне військо на чолі з самим королем, найчисельніше, яке коли-небудь вдавалося зібрати Варшаві проти козаків, ганебно відступити без бою — про такий фінал у несприятливих обставинах можна було лише мріяти. Авторитет Б. Хмельницького зростав би і в Гетьманщині, і поза нею. Були б задоволені одразу всі. Помірковано налаштована старшина, яка не бажала відновлення військових дій, низи, які отримували сатисфакцію за моральні й матеріальні збитки від хай там якого, але втілення

Шкіряні гаманці з козацького табору під Берестечком

в життя Зборівської угоди 1649 року, кримський хан, бо не дійшло, як він і хотів, до нової війни, зрештою Гетьманщина загалом, адже вона безперечно посилювала свою позицію у відносинах з Варшавою. У Б. Хмельницького з'являлися додаткові підстави для концентрації влади у своїх руках та для того, щоб вгамувати внутрішніх опонентів, тоді як Ян Казимир падав в очах річпосполитських еліт. Про мрії реформувати устрій Речі Посполитої в бік посилення повноважень короля можна було забути надовго.

Відтак після тривалих нарад і по довгих ваганнях Ян Казимир вирішив полишити Берестечко, рухатися далі й відповісти козацько-татарському війську в той же спосіб, як воно це зробило в 1649 р. під Зборовом, тобто завдати удару по противнику, коли той перебував на марші. 16 червня король віддав наказ наступного дня висуватися до Дубна.

Вранці 27 червня, коли військо вже закінчувало приготування до маршу, а деякі підрозділи навіть почали рух і відійшли від табору на мило, з кількох джерел нещасливо для української сторони надійшла інформація, що Б. Хмельницький і татари, навпаки, рухаються в бік Берестечка. Такі відомості принесли розвідники Я. Вишневецького, С. Чарнецького та ін. Негайно була скликана нарада, внаслідок якої «після різних і великих дискусій з панами гетьманами та з полковниками король наказав за особливою намовою його милості пана краківського (М. Потоцького. — В. Б.) таборові вертати, який був вже мало не мило відійшов».

Як згодом виявилось, це правильне рішення вберегло коронне військо від повторення Зборівської катастрофи, оскільки новини надійшли таки правдиві: після появи Іслам-Гірея з основним своїм військом Б. Хмельницький разом з татарами рушили в напрямку королівського табору. Так зірвалася остання можливість завдати удару по польському війську під час його маршу. Примхлива доля повернулася до українського гетьмана спиною. Доводилося мати справу з устаткованим у табір противником, до всього на місцевості, вибраній останнім.

КОРОННЕ ВІЙСЬКО ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ: СКЛАД, ОЗБРОЄННЯ, РОЗТАШУВАННЯ

Коронне військо, яке отаборилося під Берестечком, було найчисленнішим із тих, які досі вдавалося збирати Варшаві в XVII ст. Його кількісні параметри сягають не менш ніж 70 тис. вояків (без челяді), з чого добре видно, якого величезного значення надавали річпосполитські еліти кампанії 1651 року. Ідея врешті-решт покласти край «козацькій сваволі» опанувала шляхетське середовище. І які б складнощі не обтяжували формування війська, Яну Казимиру вдалося виставити небачену потугу.

Структура коронного війська під Берестечком відбивала загальні тенденції, притаманні в ті часи організації військової справи в Речі Посполитій. За принципом формування мало воно всі можливі складові: *затяжне (кварцяне), посполите рушення, надвірні підрозділи магнатів*. Так само були представлені обидва роди війська — *кіннота й піхота*. Кожен з них мав у своєму складі всі різновиди, на які тоді могла теоретично й практично розраховувати Варшава під час ведення війн. Крім того, військо поділялося на властиво коронні частини й численних іноземних найманців.

Ключовою організаційно-бойовою одиницею війська, утвореного в рамках властиво коронних підрозділів, незалежно від принципу формування, була *хоругва* на чолі з *ротмістром*, чисельність якої в різних типах кінноти та піхоти була своєю. У кінноті показники коливалися від 60 до 200 вершників, у піхоті — від 100 до 400 піхотинців. При цьому в кінноті при кожному вершникові перебував *почет* для обслуговування, чисельність якого в середині XVII ст. становила 3 особи. Як правило, почеті також були озброєні і принагідно брали участь у військових діях. Тому при підрахунках чисельності війська його офіційну кількість (*компут*)

Панцир та озброєння панцирника

слід множити у розділі «кіннота» як мінімум на три. Крім того, магнати вирушали на війну з численною прислугою (челяддю), що також збільшувало загальні кількісні характеристики обозу. Та це вже неможливо докладно підрахувати.

Підрозділи найманців були укрупненими й формували регіменти, які охоплювали кінноту чи піхоту певного різновиду. Регіменти ділилися на *кампанії*, аналог хоругв. У піхоті кампанії нараховували по 90–120 жовнірів, об'єднаних у *капральства*. У свою чергу капральства поділялися на роти по 6–7 душ у кожній. Кампанії мали куди розгалуженішу керівну ланку, ніж коронні хоругви, а ще персонал, який обслуговував вояків (ковалі, кушніри, лікарі тощо) і точну кількість якого встановити важко.

Комплектація зтяжного властиво коронного війська відбувалася шляхом набору в коронних воеводствах шляхти до кінноти, а міщан і частково селян — до піхоти. Ротмістр отримував від короля

так званий *приповідний лист* для найму хоругви певної кількості кіннотників чи піхотинців. Прибувши до воеводства, де мав змогу здійснити набір, заносив лист до гродських судових книг* для надання законної сили (*облятовував*). Перегодом сам чи його довірена особа (*поручник*) провадив набір на службу, обіцяючи ту чи іншу платню. Зтяжних вояків називали *товаришами*.

Підрозділи найманців формувалися як шляхом вербування вояків на території німецьких земель, так і коштом поповнення на теренах Польщі, переважно в королівщинах. Зтяг провадили іноземці — командири кампаній (*капітани*) через своїх довірених осіб-офіцерів, а також особливо досвідчених вояків, які надавалися для такої дуже відповідальної й непростой справи.

*Гродський суд — становий шляхетський суд, який розглядав кримінальні справи шляхти та надавав документам законної сили, заносючи їх до своїх книг.

Основу коронного війська становила кіннота, що тоді поділялася на *гусарію*, *козацьку (панцирну)*, *валаську*, *татарську*, *райтарію*, *аркебузерію*. Елітарною кавалерією вважалася гусарія, яка прижилася на польському ґрунті на початку XVI ст. Спершу це була легка кіннота, але впродовж XVI ст. вона трансформувалася у важку. У середині XVII ст. як важка кіннота гусари становили найпотужнішу частину коронного війська. Гусарська хоругва налічувала від 100 до 200 кіннотників, очолюваних ротмістром, як правило магнатом. Спорядження гусара коштувало немало і засвідчувало знатність і статки шляхтича. Як завжди в таких випадках буває, розвинулася традиція демонстративно здоров'ятувати захисні елементи, зброю, вбрання, звісно, без будь-якого впливу на бойові властивості вершника. Мета конкуренції гаманців була прозаїчною — потішити свою пиху та відтінити «убозтво» тих, хто не мав змоги викинути на вітер стільки грошей. Шляхта зі шкури лїзла, щоб не вдарили головою в багнюку. На все махнула рукою лише шляхетська дрібнота, нездатна фінансово потягнути гусарську службу й приречена наповнювати лави легкої кінноти.

Обладунок гусара включав перш за все панцир для захисту верхньої частини тіла. Складався він з металевих наплічників, наручників, нагрудника, наспинника та коміра. До ліктя руки ховали у спеціальні рукавиці. Стегна прикривали настегенники. Під панцир одягали кольчугу з металевих кілець. Хто мав значні статки, замовляли кольчугу з металевих бляшанок, прикріплених до шкіри, підбитої полотном та оздобленої оксамитом. Для підкреслення свого матеріального й суспільного статусу на панцир заможні гусари воілі натягувати шкури з леопардів або тигрів, а бідніші — рисячі або вовчі. Голову прикривав шолом, прикрашений гусячим, страусиним чи павичевим пір'ям. Сідло покривали східним килимом. До сідла або до наплічників кріпили два дерев'яні крила, оббиті листовим металом, обтягнуті оксамитом і оздоблені знову ж таки пір'ям. Багато хто ще й інкрустував крила коштовним камінням.

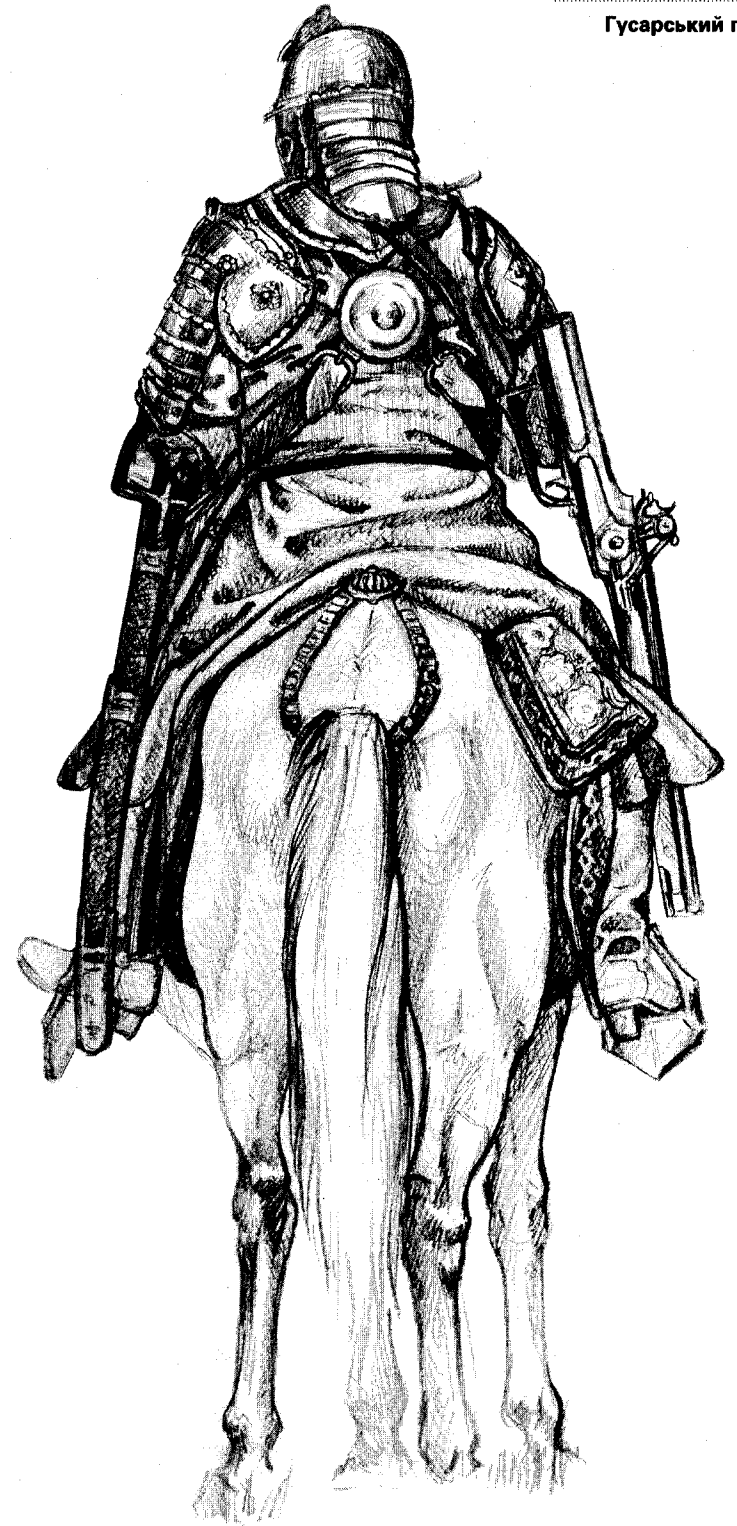
Озброєні гусари були просмоленим дерев'яним списом довжиною до 5,5 м, окутим на кінці залізом, концевим (меч довжиною 1,6 м), шаблею, келепом, чеканом, парою пістолетів та щитом. Підкреслено поважний зовнішній вигляд гусарів доповнювали жупан, шаровари та чоботи з високими халявами. Здебільшого кожна гусарська хоругва була обмундирована вбранням іншого кольору, що створювало неповторну картину на полі бою. Насамкінець, під такого вершника годилися лише спеціально навчені дорогі коні. Як правило, використовували арабських коней, до яких підбирали розкішну зброю, оздоблену сріблом, а то й золотом.

Бойові характеристики гусарії були доволі високими. Вона вважалася чи не найкращою кіннотою Європи. Відкритий бій і атака на ворога в полі кількома шеренгами (здебільшого трьома) з виставленими вперед списа-

Панцирний товариш,
різні типи шоломів
(місюрок)

Гусарський поchtовий

Панцирник 1640–1650-х років

Німецький або шведський
піхотинець-найманець.
1650-ті роки

Офіцер гусарської або
панцирної хоругви.
Друга пол. XVII ст.

Гайдук. Польша, другая четверть XVII ст.

ми — стихія гусарів. Як риба у воді, вони почували себе під час безпосереднього зіткнення з ворожою кіннотою, тим паче піхотою. Тому в оперативно-тактичних розрахунках гусарів використовували насамперед для вклинення в розташування противника по центру. Додатковим чинником ставав психологічний вплив самим зовнішнім виглядом. Слабким місцем гусарії була невисока маневреність на пересіченій місцевості, особливо яристій та перемежованій перелісками, а також під час раптових ударів противника з флангів. Тоді втрачалася основна перевага гусарії — потужний фронтальний натиск з метою зім'яти ворога й дати легкій кінноті та піхоті завершити справу ударами з флангів. Та найгірше почувалися гусари проти добре уфортифікованих оборонних позицій. І козаки, які славилися якраз надзвичайно умілим облаштуванням табору з возів і шанців, позбавляли гусарію всіх її переваг.

Проте високі видатки на спорядження гусара перетворили гусарську службу на дороге задоволення, і це призвело до того, що в структурі польської кінноти гусар налічувалося щонайбільше 2/5 від загального числа вершників.

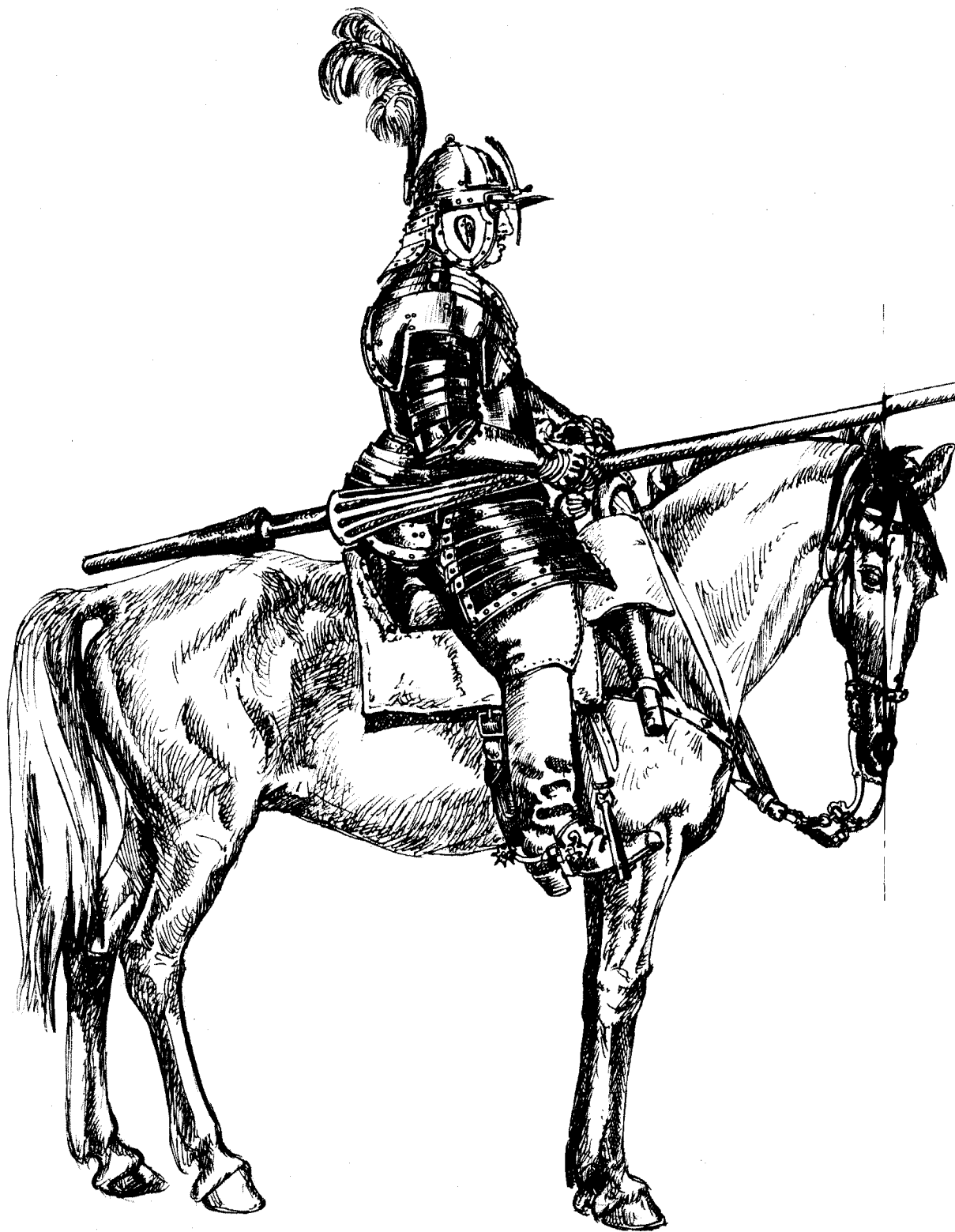
Крім гусарів, до важкої кінноти належали підрозділи чужоземної кавалерії — *аркебузери* та *райтари*. Формували ці підрозділи німецькі найманці. Очолювані капітанами кампанії поділялися на роти й мали розгалужену командирську ланку управління та забезпечення. Капітан командував через поручника, хорунжого, підхорунжого, квартирмейстера, писаря та шести вахмістрів. Обслуговували аркебузерів та райтарів ротні хірурги, капелани, ковалі, трубачі та ін. допоміжні люди, без яких на війні не можна було обійтися. Під Берестечком перебувало 2300 драгонів. Аркебузерів було не менш ніж 500.

Аркебузери, відомі в Речі Посполитій з часів Стефана Баторія, отримали свою назву від короткого мушкета — аркебузи, головної складової їхнього озброєння.

Гусарський добош

Кінний та піший копійники
європейського автораменту

Райтар 1640–1650-х років

Крім аркебузи, мали пістолети і шпаги. Для захисту тіла використовували панцир, рукавиці, настегенники, шолом з кольчужною сіткою.

Райтари, які з'явилися в Речі Посполитій з кінця XVI ст., мали панцир, нарукавники, забрало. Були озброєні двома короткими й однією довгою рушницями, чеканом і рапірою. Під час бою найперше використовували вогневу спроможність райтарів. Вони шикувалися в кілька шеренг, ще краще кільканадцять, для виконання спеціального маневру — *караколу*. Перша з них наближалася до противника на 30 м й робила залп, після чого розділившись надвое, прямувала за останню шеренгу для перезарядки рушниць. В аналогічний спосіб діяли інші шеренги. Якщо вдавалося розладнати лави противника, райтари довершували справу кавалерійською атакою.

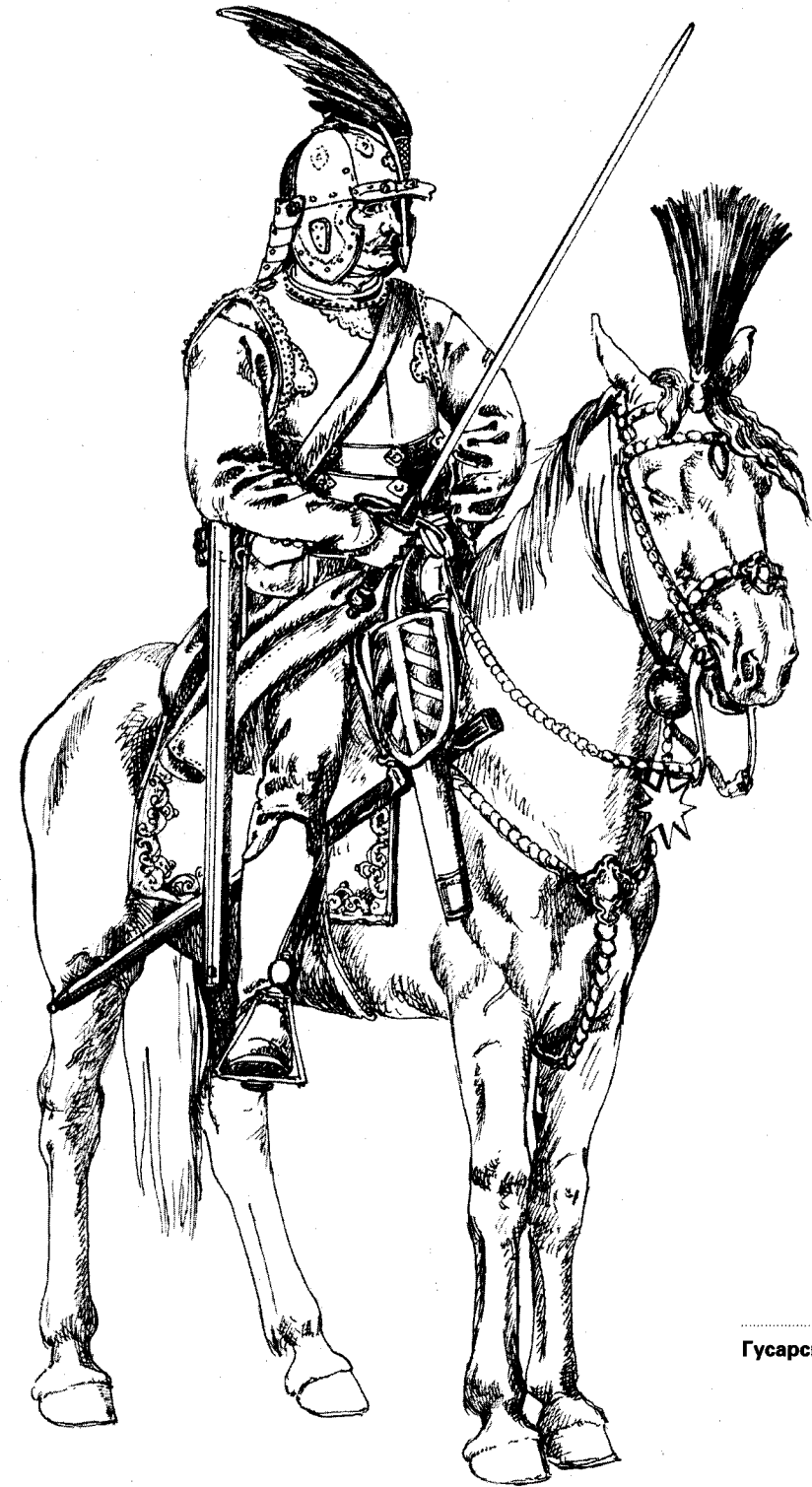
Легку кінноту в коронному війську наповнювали так звані *козацькі (панцирні), валаські, татарські* хоругви, а також підрозділи *найманців аркебузерів та райтарів*. Перевага належала явно козацьким хоругвам. Налічували вони здебільшого по 100 кіннотників на чолі з ротмістром. Формувала їх середня та дрібна шляхта, якої не ставало замахнутися на гусарський обладунок. Почасти до цього різновиду кінноти прибивалися й вихідці з міщан та селян, яким було тісно в рамках своїх станів і які через військові заслуги перед Річчю Посполитою прагнули здобути шляхетський статус шляхом нобілітації.

Спорядження козацьких хоругв було значно дешевшим від гусарського й не мало такої уніфікованості, як у гусарів. Верхню частину тіла вершника захищала здебільшого лише кольчуга з короткими рукавами. Але певна кількість вершників мала й панцирі. Підрозділи таких називали *панцирними*. Зовнішню частину руки прикривав спеціальний карваш, виготовлений із бляхи. На голову одягали так звану місюрку — залізну шапку з кольчужною сіткою, яка прикривала задню та бічну частину голови, а також шию. Руки від ліктя до низу захищали рукавиці з лосиної шкіри. Озброєння більшої частини кіннотника козацької хоругви включало: щит, легкий карабін, бандолет (короткий мушкет), чекан, келеп, шаблю, двометрове дrevко, часами лук зі стрілами.

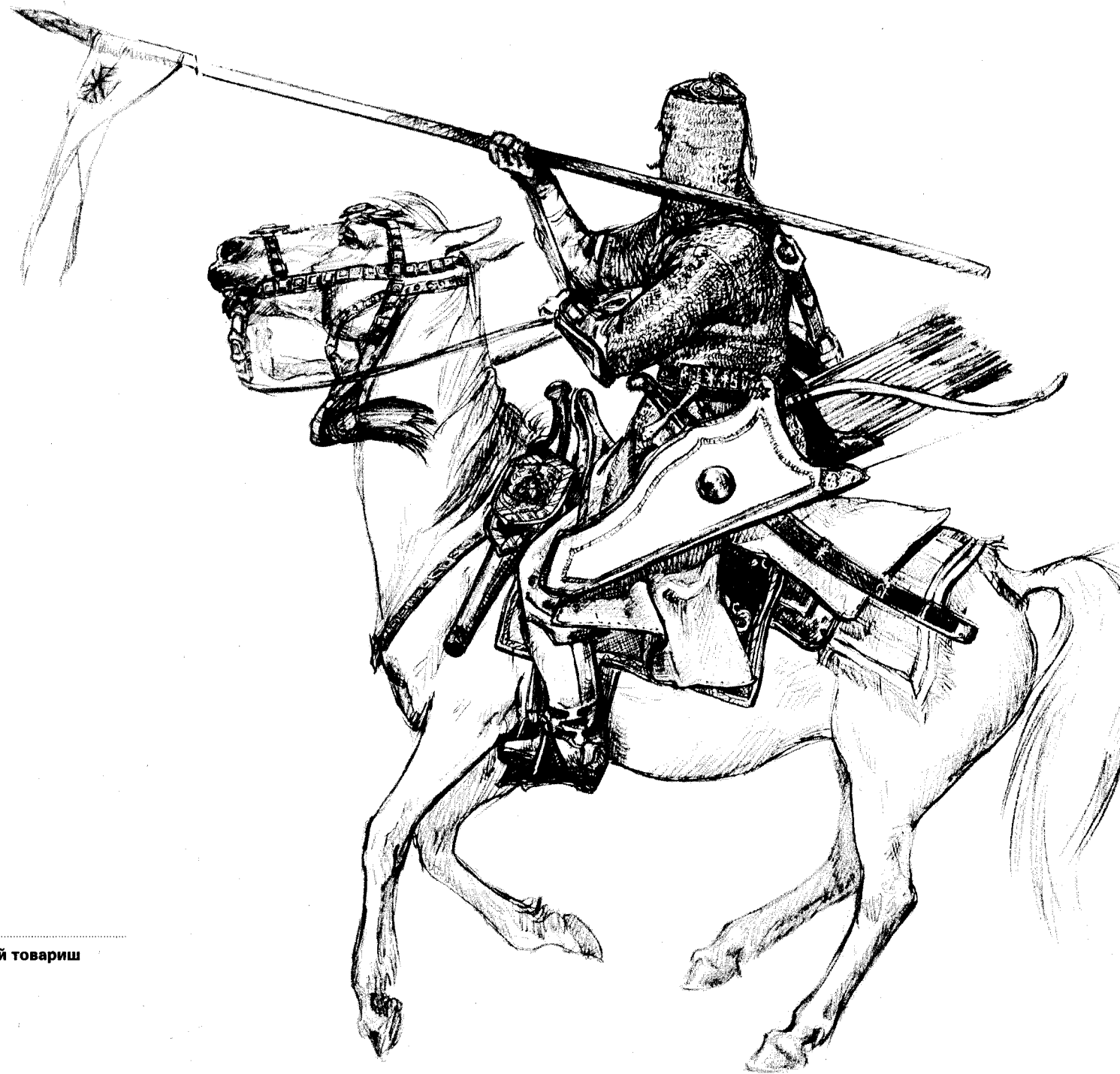
Валаську й татарську кінноту наповнювали відповідно молдовани й литовські татари — нащадки татар, осаджених на території Литви та Білорусі ще з часів Вітовта. Озброєна вона була ще легше, ніж козацькі хоругви, фактично лише наступальною зброєю: пістолетами, луками, шаблями, почасти рушницями та рогатинами. Через це природні функції волоської й татарської кінноти обмежувалися сторожею, розвідкою, вилазками в розташування противника та першою лінією прикриття флангів.

Натомість куди ширшим було застосування козацьких хоругв, зокрема й панцирних. Усі вони відзначалися високою швидкістю та маневреністю, що поєднувалися із непоганим озброєнням. Таку кінноту використовували для блискавичних переміщень, флангових рейдів, для зміни напрямку

Панцирний товариш

Гусарський товариш

основного та додаткових ударів, для захисту табору та гусарії з флангів, для переслідування противника. Добре показувала вона себе і в пішому бою.

Піхота в коронному війську становила меншість. Під Берестечком її нараховувалося трохи більше 1/5 від загальної чисельності війська. Коріння явної переваги кавалерії над піхотою заходить як в особливості світогляду шляхти, так і в суто військові аспекти. Шляхта гордувала піхотою, вважала службу в ній неprestижною, не вартою уваги. Тому піхотні підрозділи віддавалися на відкуп міщанам, почасти селянам, а також іноземцям. У кращому випадку лави піхоти поповнювала та найдрібніша шляхта, якій подітися було більше нікуди. У піхотних підрозділах вона обіймала посади ротмістрів. Водночас зверхне ставлення шляхетського загалу до піхоти пояснювалося тим, що високий бойовий потенціал кінноти дозволяв їй вирішувати більшість оперативно-тактичних завдань, які стояли перед військом, зокрема й стосовно нейтралізації та ураження піхоти противника. На полі бою піхота з коронного війська й справді перебувала в затінку кавалерії.

У битві під Берестечком взяли участь піхота *польського та угорського типів*, а також *драгони та німецька піхота*.

У бойовому сенсі перед вели драгони, які з'явилися в коронному війську в 1618 р. й зажили популярності своїм по суті проміжним положенням між кіннотою та піхотою. На відміну від решти піхоти, драгони мали коней, але до бою ставали пішо. Були озброєні мушкетами, шаблями, а частина вояків ще й піками. *Пікінери* розміщувалися в центрі драгонської лави, а ті, хто мав мушкету (*мушкетери*), — на флангах. Часами драгони використовували в обороні коней як живий щит: клали на сідла мушкети й вели прицільну стрільбу по противнику, що перебував в атаці. За потреби могли воювати як легка кіннота, особливо проти татар. У коронному таборі під Берестечком нараховувалося 1700 драгонів.

Польська піхота, яка оформилася в часи Стефана Баторія, виконувала функцію стрільців. Формувала хоругви зі 100–200 чол. на чолі з ротмістрами-шляхтичами, при яких перебувало по одному поручнику й одному хорунжому на 100 чол. Якщо в хоругві налічувалося понад 100 душ, її ділили на дві частини — праву і ліву, а ті — на десятки, очолювані десятниками. Рядові піхотинці дістали назву *драбів*. Піхота була озброєна рушницями або мушкетами та шаблями, часом ще обухами й топірцями. До бою ставали в 10 рядів і мали вести прицільну стрільбу. Ефективною піхота була на близьких дистанціях.

Так звана угорська піхота в середині XVII ст. була угорською лише з назви: служили в ній уже переважно польські міщани. Її озброєння включало рушниці, шаблі й топірці. Зазвичай підрозділи угорської піхоти нараховували від 500 до 3000 жовнірів і ділилися на роти по 100 душ. При командирах рот — ротмістрах — значилося від одного

до трьох хорунжих, кілька музикантів та ремісників для обслуги. Під Берестечком перебувало 3800 чол. угорської піхоти. Стихія її, як і польської, — атака, під час якої використовувалася скорострільність і натиск. Натомість в обороні проти кінноти обидві були менш удатними, ніж драгони, бо не мали пік.

Своєрідне спольщення не оминило й німецьку піхоту, яка з'явилася в Речі Посполитій ще в середині XVI ст. У часи Б. Хмельницького в цих підрозділах налічувалося доволі поляків. Поділялася така піхота на мушкетерів і пікінерів і мала більш розроблену організаційну структуру, ніж піхота польського чи угорського зразка. Ключовою одиницею в ній була *компанія* з 90–120 жовнірів, керована штабом, до якого входили капітан, поручник, хорунжий, сержант, писар, фуражир, рушничник, лікар, барабанщики та кілька пахолоків. Від 8 до 12 компаній утворювали регімент, яким керували полковник, підполковник, майори, писар, квартирмейстер, профос (командувач жандармерії), вахмістр (командувач сторожі), капелан, рушничник, трубач, барабанщики. При цьому квартирмейстер та профос мали ще й помічників.

У бою пікінери розміщувалися по центру регіменту німецької піхоти, а мушкетери займали фланги. Як правило, вишиковували 6 рядів мушкетерів. Коли противник переходив до атаки, перший ряд давав залп і відходив для перезарядки за шостий ряд. Інші стріляли по черзі. Завдання пікінерів полягало в тому, щоб вражати піками ворога й не давати йому зм'яяти мушкетерів, поки ті набивають мушкети порохом.

Додатковим бойовим ресурсом коронної армії була артилерія, реформована королем Владиславом IV на західноєвропейській копил. Під Берестечком артилерією командував генерал Зигмунд Пжиємський. У битві їй судилося відіграти помітну роль третього дня, коли вона успішно обстрілювала татар, а також у заключній фазі, під час штурму козацького табору. У розпорядженні З. Пжиємського перебували гармати малого та середнього калібрів — три- й шести фунтові, проте неясно, скільки саме. Крупнокаліберних гармат військо не мало. Коли треба було штурмувати добре зміцнений земляними окопами козацький табір на р. Пляшівці, наявна артилерія виявилася неефективною. Тоді король наказав стягнути крупнокаліберні гармати з Бродів, Львова і Дубна — 24- та 48-фунтові.

Точна чисельність коронного війська під Берестечком невідома. Як уже зазначалося вище, наприкінці 1650 р. сейм ухвалив набрати 36 тис. зтяжного війська. Укладений невдовзі компут зтяжного війська налічував 22 410 ставок платні для кінноти і 12 400 — для піхоти, тобто насправді на 1190 менше, ніж передбачалося на сеймі. До всього слід врахувати, що число компутових ставок не дорівнювало кількості реальних вояків, бо 10% суми призначалося для додаткових доплат офіцерам. Отже, реально військо мало налічувати 31330 душ.

Більш-менш вірогідні підрахунки свідчать, що під Берестечком перебувало до 30 тис. зтяжного війська, 30–40 тис. посполитого рушення та до 20 тис. приватних військ. Отже, всього військо налічувало 80–90 тис. жовнірів, а разом з челяддю, яка перебувала при кінноті, та обозом загальне число становило приблизно 180–200 тис. душ.

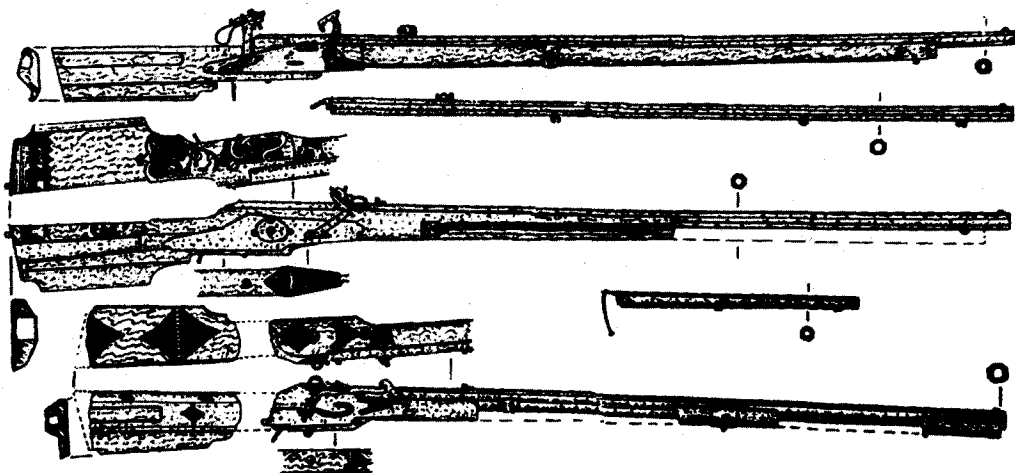
КОЗАЦЬКО-ТАТАРСЬКЕ ВІЙСЬКО

Військо Богдана Хмельницького

Коронному війську протистояв не менший чисельно та достойний у бойовому сенсі противник: військо Гетьманщини та союзники козаків кримські й ногайські татари. Противник цей упродовж 1648–1649 рр. завдав Варшаві низку дошкульних поразок, змусивши піти на далекосяжні поступки, принизиві, як вважала більшість річпосполитських еліт. У 1651 р. Б. Хмельницькому вкотре вдалося зібрати потужне козацьке військо, попри всі складнощі доповнити його татарами, що давало змогу впевнено очікувати генеральної битви. Мобілізаційна кампанія, яка розпочалася ще в січні, загалом виявилася успішною. Під Берестечко підійшло військо, яке, не рахуючи татар, у цілому налічувало до 100–110 тис. чол., що перегукується з подібною чисельністю сил, задіяних гетьманом під час кампанії 1649 р. Точніші підрахунки провести поки що немає можливості, подібно до того, як і з визначенням чисельності коронного війська.

Якщо в останньому, крім бойових підрозділів, перебувала значна частина почтів і челяді, то серед вояків, якими диспонував Б. Хмельницький, теж не всі належали до боекватних козацьких частин. Властиво козаків, тобто тих, на кого можна було серйозно розраховувати в бою, налічувалося до 60 тис. душ. Решту війська наповнювали погано озброєні, недосвідчені у військовій справі міщани та селяни, а також пахолки, які перебували при козаках. Тримати пахолоків, схоже, міг дозволити собі не кожен козак, особливо покозачений вчорашній селянин чи міщанин. Очевидно, їх мали лише «старинні» реєстровці, а також покозачені в 1648–1650 рр. шляхтичі.

Крім того, у козацькому війську під Берестечком перебували й донські козаки. Було їх, щоправда, небагато, бо Військо Донське й того року залишилося глухим до прохань Б. Хмельницького, як це робило

Козацькі рушниці з-під Берестечка

й у 1648–1649 рр. До українських козаків прибилися хіба поодинокі донці, яких доля перед кампанією 1651 р. закинула на Запорізьку Січ чи в міста Гетьманщини.

Козацьке військо поділялося на полки, сотні, курені (десятки). Усі вони формувалися за територіальною ознакою й водночас виконували функцію адміністративних одиниць Гетьманщини. Скроена на військовий лад відновлена Українська держава мала полково-сотенний устрій, у якому поєднувалася цивільна та військова влада, завдяки чому досягалася стрункість управлінської вертикалі, а також ефективність при формуванні війська, адже воно було ополченням за своєю суттю. На заклик гетьмана кожен козак мав стати до війська, в ідеалі з двома кіньми, одним-двома возами, відповідним спорядженням, озброєнням та харчовими припасами. Напередодні кампанії 1651 року Б. Хмельницький зобов'язав кожного козака мати при собі 5 фунтів пороху. Гетьман також особливо наголошував на потребі запастися якнайбільшою кількістю сукхарів. У травні було створено запас на «чорний день» — по 2–3 діжки сукхарів на курінь, а поточні потреби в їстівних припасах козаки мусили забезпечувати самотужки.

Чисельність військових підрозділів різного рівня не була сталою і змінювалася залежно від багатьох обставин. Нерідко полки мали по 2–3 тис. чол., сотні — по 300–400, курені — до сотні душ. Під час загальних мобілізацій у війську, крім козаків, перебували й міщани та селяни з тієї чи іншої місцевості. Під Берестечком також. Про це свідчать результати археологічних розкопок на полі Берестецької битви, проведені в 1970–1980-х роках. Було знайдено численні речі ремісників (голки, наперстки, ножиці, шила, заготовки до пошиття чобіт, деревообробні,

ковальські знаряддя тощо), а також селян (шкіряні ходаки, булави-колотунки, сокири). Крім того, розкопали кістяки двох хлопчиків 12–14 років, що свідчить про перебування в козацькому обозі якоїсь кількості підлітків. У коронному таборі добре відали про наявність у козацькому обозі численної «черні».

Які козацькі полки перебували з гетьманом під Берестечком? Достеменно відомо, що для захисту північних рубежів Гетьманщини від вторгнення литовського війська гетьман виділив чотири полки — Чернігівський, Ніжинський, Київський та Переяславський. Решта полків мала би бути під Берестечком: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Уманський, Брацлавський, Вінницький, Білоцерківський, Павлоцький, Миргородський, Полтавський, Кропив'янський.

Схоже, що в 1651 р. козацьке військо за озброєнням переважало своїх попередників 1648–1649 рр. Греки І. Мануйлов та В. Данилов, які довгий час перебували в таборі Б. Хмельницького, згадували у Москві: *«Військо добре озброєне: хто має рушниці, хто луки, з киями, як то було раніше, тепер ніхто не йде. Пороху і свинцю у війську багато. Купці привозять у військо селітру, а козаки самі з селітри роблять порох. Крім того, багато пороху і свинцю здобули в польських (правобережних. — В. Б.) містах».*

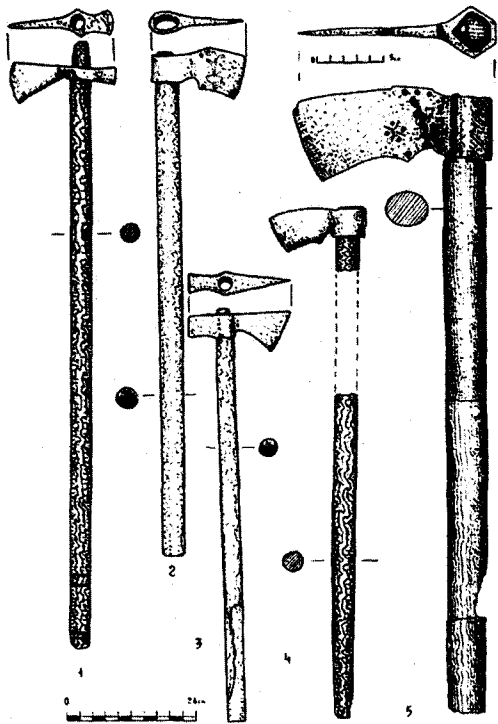
Якщо основу коронного війська становила кіннота різних типів, то козацьке військо, навпаки, славилося як першокласна піхота й зажило в останніх десятиліттях XVI–першій половині XVII ст. європейської слави саме в такому вимірі. Коней козаки використовували головно для переміщень, розвідки, переслідування противника, що відступає, але генерально воліли битися спішено. Чи не найпромовистіше про це свідчить той факт, що в козацькому війську не було чіткого поділу на кінноту й піхоту, як в інших європейських арміях. Після чергового згромадження війська гетьман та полковники визначали кількість підрозділів обох типів відповідно до майбутніх завдань та наявного спорядження козаків.

Хоча козак-піхотинець і козак-кіннотник відрізнялися озброєнням та спорядженням, але набагато більшу роль відігравали статки конкретної особи. Саме цей чинник визначав спеціалізацію козака в конкретних умовах. Не кожен міг собі дозволити піти на війну з двома кіньми, возами та повним комплектом тогочасної козацької зброї, необхідної для кіннотника. Таким пряма дорога була лише в піхотні підрозділи.

Озброєння козаків відбивало особливості їхнього бойового мистецтва, виплеканого в самостійних здобичницьких походах, а також під час неодноразової участі у військових кампаніях короля Речі Посполитої та інших європейських монархів. Козаки були озброєні як холодною (шаблі, списи, ножі), так і вогнепальною зброєю. З-поміж останньої кіннотники використовували легку (рушниці, міщали, бандолети), а піхота — переважно важку:

Показаний шляхтич та
реєстровий козак

Козацькі бойові сокири (чекани) з-під Берестечка

мушкети й гаківниці. Крім того, у війську було близько 40 гармат.

Археологічні розкопки на місці Берестецької битви виявили велику кількість різноманітної вогнепальної та холодної козацької зброї. Перш за все звертають на себе увагу чотири різновиди шабель: угорсько-польського типу, ординки, гусарські, палаші. Крім того, було знайдено чекани, келепи, списи, луки, сагайдаки зі стрілами. Вогнепальна козацька зброя представлена фактично всіма типами й видами, які активно використовувалися в XVII ст.: мушкети з гнотовим і колісним замком, аркебузи з колісним та ударним замком, карабіни, бандолети. Збереглися й супутні речі: порохівниці, шомполи, пристрої для розбирання мушкета, ключі для колісних замків, футляри для рушниць, дерев'яні піхви для шабель, оббиті шкірою, тощо.

Міщани та селяни, які наганяли кількість козацького війська до 100 тис. і більше, були озброєні значно гірше, ніж козаки. На зброю перетворювали знаряддя праці, які могли колоти, завдавати сильного удару, ранити тощо. У козацькому таборі під Берестечком виявлено бойові серпи, коси, сокири, булави-колотівниці, списи. Звичайно, з такою зброєю у війську можна було виконувати лише допоміжні функції.

Використовувана козаками від кінця XVI ст. тактика бою з коронною армією враховувала два наріжні чинники: перевагу козацької піхоти та неспроможність кінноти змагатися зі шляхетською кавалерією. Візитівкою козаків було шиккування до бою *табором*. Відомий у Європі з часів гуситських війн табір козаки довели до досконалості й використовували як для оборони, так і для наступу. Оборонний табір, як правило, мав вигляд трикутника. Будували його з кількох рядів зчеплених ланцюгами возів, окопували шанцями, оповивали валами, палісадами, частоколами. На вози ставили гармати. Козаки, коні, зброя та спорядження перебували під захистом табору. Для вилазок на двох бічних сторонах трикутника возів передбачали ворота. Розмістити свій табір козаки намагалися на придатній місцині, щоб дістати додатковий природний захист,

Схема першого дня битви

1. Напад татар на челядь, що пасла коней перед табором коронного війська
2. Атака на татар хоругв О. Конецпольського та С. Любомирського
3. Напад татар на лівий фланг коронного війська
4. Контратака Я. Вишневецького та С. Чарнецького

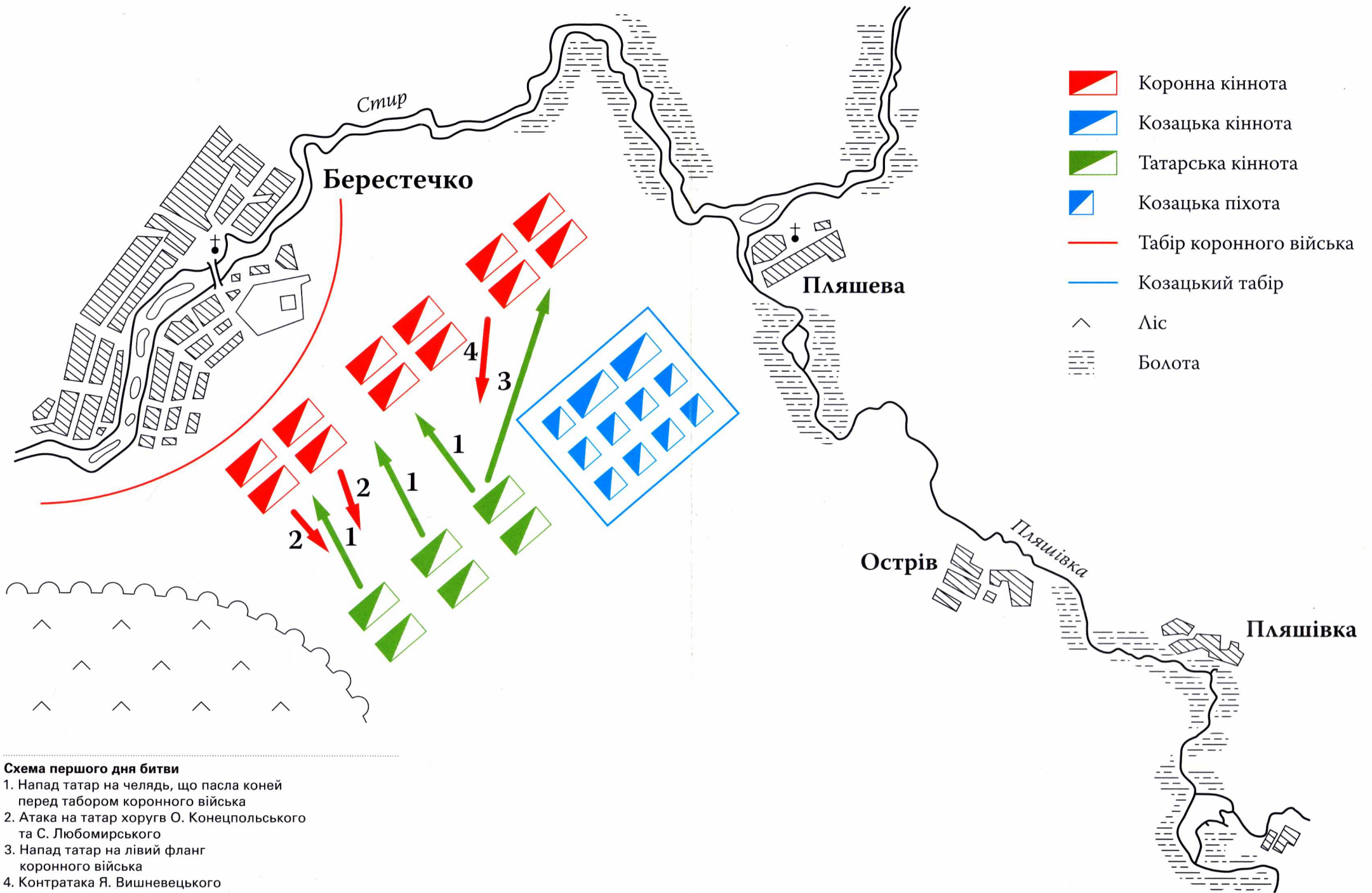

Схема першого дня битви

1. Напад татар на челядь, що пасла коней перед табором коронного війська
2. Атака на татар хоругв О. Конєцпольського та С. Любомирського
3. Напад татар на лівий фланг коронного війська
4. Контратака Я. Вишневецького та С. Чарнецького

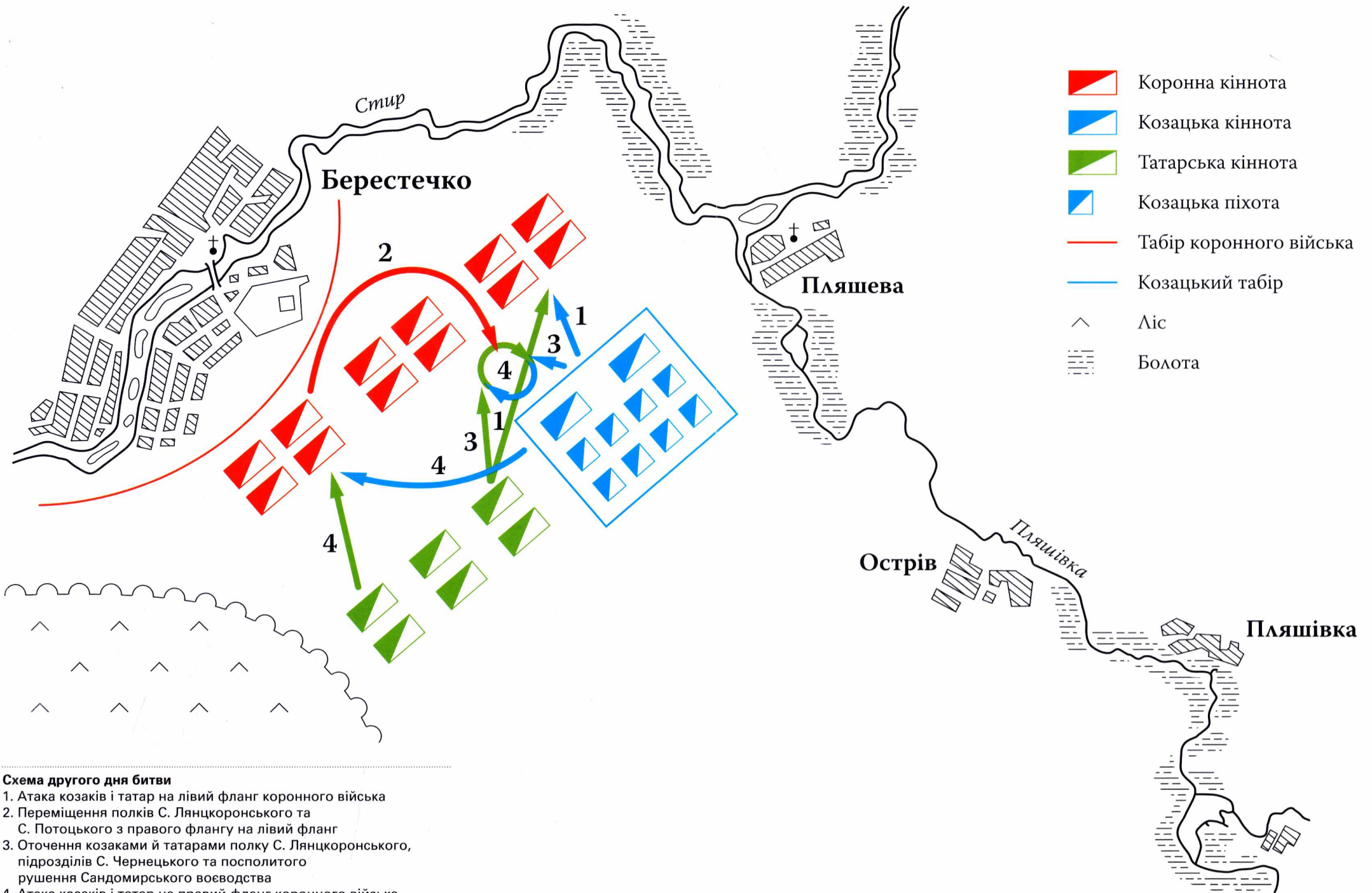

Схема другого дня битви

1. Атака козаків і татар на лівий фланг коронного війська
2. Переміщення полків С. Лянцкоронського та С. Потоцького з правого флангу на лівий фланг
3. Оточення козаками й татарами полку С. Лянцкоронського, підрозділів С. Чернецького та посполитого рушення Сандомирського воеводства
4. Атака козаків і татар на правий фланг коронного війська

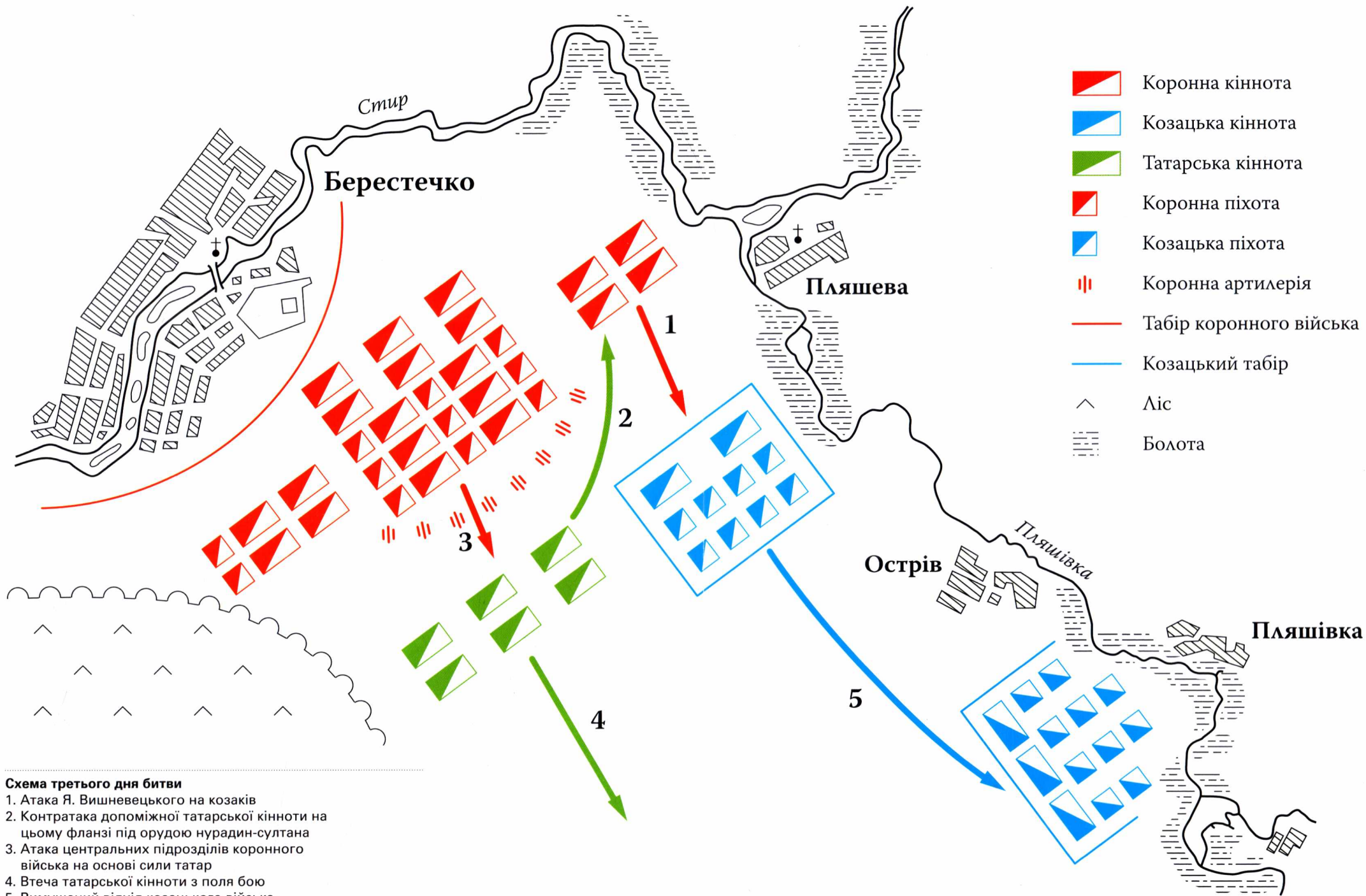
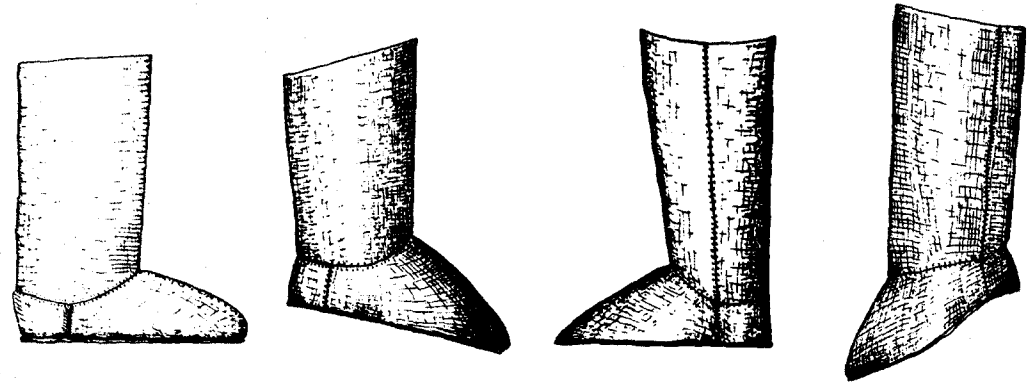

Схема третього дня битви

1. Атака Я. Вишневецького на козаків
2. Контратака допоміжної татарської кінноти на цьому фланзі під орудою нуредин-султана
3. Атака центральних підрозділів коронного війська на основі сили татар
4. Втеча татарської кінноти з поля бою
5. Вимушений відхід козацького війська

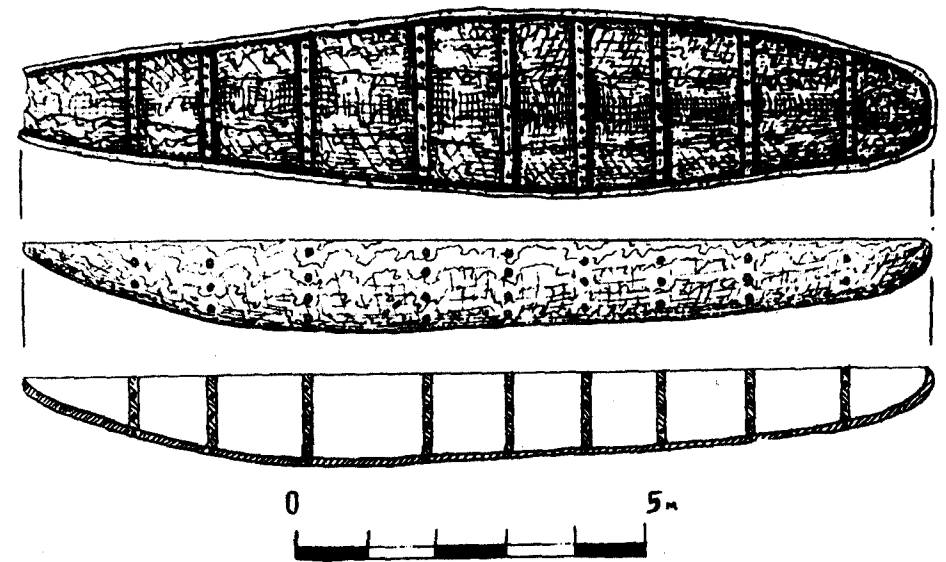
Ярема Вишневецький

Козацькі чоботи з-під Берестечка

а також мати вдосталь паші для коней та води. І коли все вдавалося, табір був неприступний для кінноти. Безсилою проти нього була навіть гусарія. *«Не один інженер дивувався праці й винахідливості грубого хлопа, дивлячись на розташування валів, шанців, батарей, заслонів. Якби коронне військо пройшло їхні ями, перекопи й діри, зломало грудьми дубові палі і частоколи, пройшло привалки й вали, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх ізсередини»*, — писав про козацький табір на Старці (1637) капелан коронного війська Шимон Окольський.

Коли треба було перейти в атаку, козаки шикували атакувальний табір з возів дишлами до фронту й, безперервно стріляючи з вогнепальної

Козацька чайка з с. Оржів на Рівненщині

зброї, а також із гармат, сунули всю цю махину на противника. У такий спосіб вони позбавляли його маневру і переваг кавалерії, тим більше, що стрілецька зброя козацької піхоти вражала далі, ніж пістолети й бандолети, використовувані коронною кіннотою. Козацька ж кіннота прикривала табір із флангів, атакувала противника *лавою*, тобто дугою, здебільшого вигнутою вперед на обох флангах.

Однак тактика оборонного табору не раз зіграла з козаками злий жарт, коли до часів Б. Хмельницького вони під час повстань, як тільки на шляху траплялося потужне коронне військо, ставали до оборони. Тоді противник просто брав табір у тривалу облогу і тримав її доти, доки в козаків не закінчувалися харчі та паша для коней, доповнюючи це все спустошенням козацьких хуторів та інших маєтностей. У підсумку роздратоване Військо Запорізьке видавало ватажків і корилося переможець.

Хист Б. Хмельницького як полководця полягав насамперед у тому, що він рішуче порвав з подібною тактикою, яка прирікала на постійні стратегічні поразки. Б. Хмельницький привчив козаків шукати перемоги в атаці, а не в обороні. Задля цього мусив спершу компенсувати явну перевагу коронної кінноти над козацькою кавалерією. Вихід лежав на поверхні. Під боком було добре знане козаками Кримське ханство, військом якого була легка кіннота. У цьому випадку збіглися два важливих чинники: по-перше, необхідність розширити коштом татар оперативнотактичні можливості Війська Запорізького, а по-друге, перетворивши Крим на хоча й ненадійного, але все ж таки союзника, унеможливити як татарський удар у спину, так і військову спілку Бахчисарая з Варшавою. Не останньою справою було й досягнення зовнішньополітичного резонансу від українсько-татарського поєднання.

У суто військовому сенсі козацько-татарський союз дав блискучі результати. Кампанії 1648–1649 рр. завершувалися перемогою. У коронної кінноти був моральний шок від сили вогню рухомого козацького табору й татарської кінноти. Тож Б. Хмельницький небезпідставно сподівався використати цю тактику і в 1651 р.

Татарське військо

Як і Військо Запорізьке, татарське військо формувалося на засадах ополчення. На заклик хана кожен рід мав виставити визначену кількість вершників, які мусили прибути зі своїм спорядженням: 2–3 коня, вози, харчі, зброя. Татарська кіннота поділялася на важку та легку. Першої було назагал небагато. Її склад наповнювала родова еліта держави — Чингізиди, мурзи татарських та ногайських родів. Важка кіннота мала захисне спорядження (короткорукавна кольчуга, шолом-шишак чи тюрбанний шолом, шолом-місюрка). Обладунок часто оздоблювали, щоб підкреслити давність та багатство свого роду. На відміну від важкої

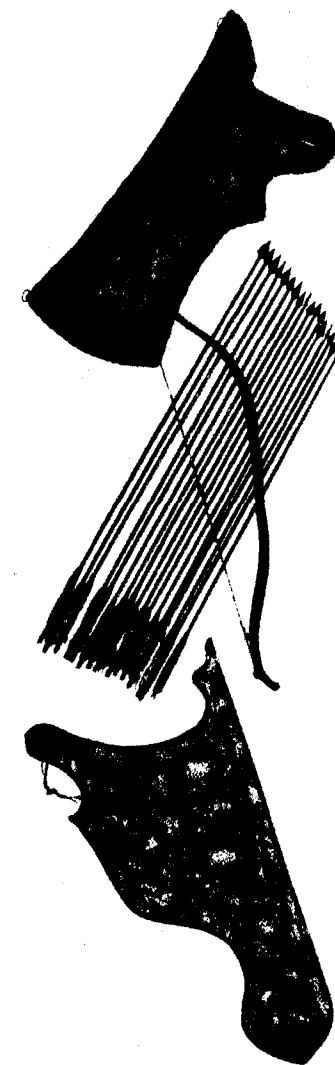
кінноти, легка кавалерія була одягнута в шовкові чи бавовняні халати. Взимку поверх них одягали кожуха. Захисні властивості такого вбрання були дуже обмеженими.

Обов'язковими складовими озброєння татарського вершника були лук зі стрілами, шабля-ординка та щит-калкан діаметром 40–60 см, сплетений із прутів смокви, обмотаних нитками і скріплених металевою чашкою та 4–6 металевими щитками. Використовували також списи (довжиною 2,5–3,3 м в легкій кінноті й 3,5–4 м — у важкій). Стрілецька зброя ще не набула особливого поширення.

Організаційно татарське військо поділялося на великі з'єднання, сформовані за родовою ознакою, а далі на сотні й десятки. Кілька таких з'єднань, очолюваних найстаршими мурзами того чи іншого роду, створювали своєрідні корпуси — *крила*.

У середині XVII ст. Кримський ханат міг легко виставити до 50–60 тис. вершників, що й продемонстрував у 1649 та 1651 роках. Під Берестечком налічувалося до 45 тис. татар, що давало змогу Б. Хмельницькому розраховувати на успіх.

Перевага татарського війська полягала в раптовій атаці великими силами кінноти. До безпосереднього зближення з противником вершники постійно випускали на нього град стріл. Потім рубалися шаблями. Улюбленим військовим маневром було охоплення ворога з флангів. Однак проти вогнепальної зброї татари почувалися беззахисними й безпорадними. Тому й не любили затяжних військових кампаній та боїв в обороні. Зведення різних фортифікаційних споруд та спішення було не для них. Віддавали перевагу блискавичному нападові на кінноту. Піхоту, яка частувала їх вогнем, воліли обходити стороною. Усе це змушувало для Б. Хмельницького можливість використання татар у війнах з річпосполитським військом. Але нагальна потреба в татарській кінноті переважувала всі мінуси.

Татарські лук і стріли

РОЗТАШУВАННЯ ПРОТИВНИКІВ НА ПОЛІ БИТВИ

Через те, що першим під Берестечко з'явилося коронне військо, саме воно й нав'язало Б. Хмельницькому місце генеральної битви, змусивши пристосовуватися. Ян Казимир мав змогу і вдосталь часу вибирати оптимальну, як на структуру й тактичні можливості свого війська, диспозицію. І цими перевагами вдало скористався.

Місцевість під Берестечком, яка стала полем битви, з географічно-топографічного погляду відповідала головним вимогам коронного війська. Це було досить широке поле, з кількома річками та їхніми заплавами. У середній його частині височіло кілька пологих пагорбів. На заході його межею була річка Стир, зі сходу — р. Пляшівка. Остання, а також р. Ситенка впадали у Стир, утворюючи болота, прилеглі до поля з півночі. З південного заходу до поля підступав ліс. Болотистість та залісненість флангів якнайкраще відповідала потребам коронного війська, унеможливлючи несподівані удари звідси кінноти противника. Тож зміцнивши фланги, король міг застрахувати себе від тих несподіванок, які в кампаніях 1648–1649 рр. прирекли коронне військо на поразку. Козаки й татари були позбавлені свободи маневру. Натомість коронній кінноті, основній ударній силі війська Яна Казимира, було де розгулятися в полі. До всього скрізь було повно ще не витолоченої паші для коней, що також мало неабияке значення, особливо з огляду на те виснаження, якого зазнали коні під Сокалем.

Поляки розташували табір на правому березі Стиру й оточили валами з вежами. Попреду збудували систему шанців. Єдиний суттєвий недолік табору полягав у тому, що в разі поразки р. Стир перекривала шлях до швидкого відступу. Довелося б знову штовхатися на трьох щойно зведених мостах, як це сталося під час переправи на правий берег. Колосальні втрати були просто неминучі.

Ще одна проблема лежала в психологічній площині. Окрім того, що до останнього нічого певного не знали про противника та його плани, атмосферу нагнітали непорозуміння між магнатами й королем, а також проблеми з дисципліною. *«Місце хороше, але ніякого порядку в таборі не було, бо кожен там ставав, де йому хотілося, а не там, де йому обозний наказав»*, — бідкався С. Освенцім.

Прибувши в переддень генеральної битви на поле під Берестечко, Б. Хмельницький не мав можливості розташувати свій табір безпосередньо на просторі, окресленому річками Стир та Пляшівка, бо цього просто не дав би зробити противник. Тому гетьман вирішив спершу закласти табір на правому березі Пляшівки. Тут обоз ставав недосяжним для коронного війська, от тільки недолік цієї диспозиції був дуже суттєвий: висування на бойові рубежі та відхід після бою здійснювалися через переправу в Козині. У такий спосіб козаки ходили воювати перші три дні. Третього дня вони спробували збудувати табір безпосередньо на полі битви, але різка зміна оперативно-тактичної обстановки через раптову втечу хана змусила перенести табір до лівого берега Пляшівки.

Татари розмістилися ліворуч від козаків, і на полі бою основна частина їх зосереджувалася на лівому фланзі. Ставка Іслам-Гірея розміщувалася на порослому лісом горбі. Археологічні розкопки на місці битви дали змогу локалізувати ставку хана на нині розораній височині, побіля дороги Острів–Митниця.

ПОЧАТОК БИТВИ

Генеральна битва на полі під Берестечком розпочалася 18 червня. Б. Хмельницький та Іслам-Гірей розподілили свої сили таким чином: центр і правий фланг дістався козакам, лівий фланг — татарам. Частину татарських підрозділів міг за потреби використовувати й український гетьман для підсилення натиску на противника чи для вирівнювання становища у разі вдалих атаквальних дій останнього.

Коронне військо розташувалося так, що в центрі перебували підрозділи під командуванням самого короля. Проти козацького правого флангу діяло угруповання, очолюване польним гетьманом М. Калиновським, проти татар було виділено підрозділи, керувати якими Ян Казимир доручив коронному гетьману М. Потоцькому. При цьому більшість хоругв піхоти та драгонії мали залишитися в таборі під прикриттям валів та шанців, і, за задумом, повинні були своїм вогнем підсилювати позиції кінноти на полі бою. Кінноту ж виставили перед табором, і саме вона мусила задавати тон. Частину кавалерії, переважно з посполитого рушення, виділили в резерв і розмістили на обох флангах. Таким розташуванням війська Ян Казимир та його дорадники хотіли досягти високої маневреності та вчасно ліквідувати можливі прориви козаків і татар. Король прагнув не допустити великого розриву між кіннотою й хоругвами піхоти та висування кінноти задалеко від шанців, де її могла оточити ворожа кавалерія.

Першого дня битва точилася мляво. Сторони придивлялися одна до одної, намагаючись виявити слабкі місця противника. Рано-вранці татарські чамбули пошарпали челядь, яка всупереч забороні короля, пасла коней за милю-дві від коронного табору. Татарам вдалося відігнати чимало коней, частина челяді наклала головою або дістала поранення.

На звістку про появу татарських підрозділів неподалік табору король спорядив на них кілька хоругв райтарів на чолі з Богуславом Радзивілом. Поки той готувався до виходу з табору, передові татарські вершники досягли заледве не шанців. Однак татари не мали наміру вступати

в серйозний бій і швидко відійшли, віддавши перевагу спустошенню околиць: палили ближні села та містечко Лешнів.

Тим часом різні підрозділи коронного війська сунулися на заздалегідь визначені бойові рубежі й зупинилися в очікуванні противника. По полудню татари й невеликі загони козаків зблизилися з коронною кіннотою, провокуючи на герці. Однак та на провокації не піддавалася, бо Ян Казимир суворо заборонив герцювати, щоб козаки й татари поволі не втягнули в сутички все більше й більше кіннотників, виманюючи їх подалі від обозу. Король навіть спеціально наказав коронному стражникові Олександру Замоїському пильнувати порядок.

За кілька годин, коли стало зрозуміло, що татари не мають ширших планів й по суті обмежуються розвідкою боем, Ян Казимир дозволив герці, у яких невдовзі зійшлися кількості кіннотників, демонструючи своє уміння. Потім король наказав О. Конєцпольському та С. Любомирському вдарити на ті татарські підрозділи, які наблизилися до коронних позицій. О. Конєцпольський мав у своєму розпорядженні одну гусарську і десять козацьких хоругв, С. Любомирський — дві гусарських, дві аркебузерські та десять козацьких. На ворога пішли не всі — лише 2000 вершників. Зав'язалася затята січа, яка не принесла сподіваного результату жодній зі сторін. При цьому коронна кіннота небезпечно відірвалася від табору й могла стати здобиччю татар, якби ті тонко відчували момент. А так для коронних кіннотників усе обійшлося.

Трохи згодом татари, перегрупувавшись, натиснули на ліве крило війська Яна Казимира, але тут князь Я. Вишневецький на чолі шести козацьких хоругв, а також С. Чарнецький з 200 гусарами пішли в контратаку. Годинний бій завершився поразкою татарського підрозділу. Коронна кіннота гнала противника понад милю до переправи. Як зазначав Якуб Міхаловський, автор одного діаріушу про Берестецьку битву, татар *«багато в погоні побили і ввіймали із значніших, а ще багато їх на переправі потонуло»*. Про втрати коронних вояків він пише з іншою тональністю й, очевидно, не без упередженості: *«...з наших ніхто не загинув, тільки поручник його мосці пана коронного маршалка пан Клобуковський підстрелений в ногу та кількадесят поранених, і то з підліших (низів війська. — В. Б.)»*.

Загалом за перший день татари втратили 100 чол. убитими та 20 полоненими. Втрати козацького війська невідомі. Скільки постраждало коронних вояків — теж, проте явно менше, ніж татар, бо з цієї причини в таборі Яна Казимира панувала ейфорія. Перший день битви розглядали як переможний заспів, провісник майбутньої перемоги. Така психологічна налаштованість була дуже важливою, особливо враховуючи моральний стан коронного війська, змученого стоянням під Сокалем та відсутністю достовірної інформації про козацькі й татарські сили. На секретній вечірній нараді у короля всі, *«крім одного, а саме князя Вишневецького, були тієї думки, щоб не відходити від обозу. Сам король з тим таки (Вишневецьким. — В. Б.), щоб вийти в поле і дати польову битву. В кінці кінців всі полковники, а також з посполитого рушення згодилися»*.

Долю битви мали вирішити наступні дні.

ДРУГИЙ ДЕНЬ

Другий день, однак, став для коронного війська шоком. Б. Хмельницький увів у дію свою кінноту. Під прикриттям дощу й туману переправившись через Пляшівку в районі Козина, він разом з татарами натиснув на лівий фланг противника, про що, очевидно, було домовлено з Іслам-Гіреєм пізно ввечері. Як не готувалися в таборі Яна Казимира до ймовірних ударів на флангах, але не вбереглися від ускладнень, які загрожували навіть загальною поразкою. Спершу не витримав натиску лівий фланг: полки посполитого рушення виявилися не готовими чинити впертий опір. Внаслідок цього козаки й татари *«не мало шляхти у воеводстві середньому і ленчицькому, і в землі сяноцькій і холмській зваливши, аж до допоміжної гетьманської хоругви пробилися»*. Проте брацлавському воеводі С. Лянцкоронському та подільському воеводі С. Потоцькому вдалося зупинити наступ. Але друга хвиля була такою потужною, що полк С. Лянцкоронського, а також посполите рушення Сандомирського воеводства опинилися в оточенні. На допомогу з правого флангу кинулися полки М. Потоцького, Є. Любомирського, а також литовського підканцлера Леона-Казимира Сапіги, й битва розгорілася несамоовита.

Противники зчепилися не на життя, а на смерть. На полі утворилося криваве місиво, і навіть *«так все перепуталося, що не можна було відрізати поляка від татарина...»*. Пішли втрати з обох сторін, але шальки терезів від початку хилилися в бік козаків і татар. Це в один голос відзначають і польські хроністи битви. Коронні підрозділи мусили рятуватися відходом до табору, інакше, як писав, наприклад, уже неодноразово згадуваний С. Освенцім, *«ніхто б живим не вернувся»*. І лише стрільба з табору піхоти та драгонів зупинила козаків і татар.

Тим часом підрозділ з кількох полків на чолі зі Стефаном Чарнецьким кинувся в контратаку. І противник нібито відступив, але перегодом

з'ясувалося, що це був лише типовий маневр, щоб заманити переслідувача в пастку. С. Чарнецький дав себе звабити і задалеко відійшов від розташування коронного війська. Вирок був нещадним. Коронний загін потрапив в оточення, звідки його ледве видерли полки Я. Вишневецького.

Згодом козаки й татари, перегрупувавшись, перенесли натиск на правий фланг коронного війська. Вони прагнули використати вимушене ослаблення цього флангу, яке сталося через перекидання частини кінноти для залатування дір на лівому фланзі. Однак успіху атака не мала.

Біля четвертої години бій завершився. Та все ж частина татар не заспокоїлася і ввечері, переправившись через Стир, пішла гуляти тилами коронного війська. Було захоплено в полон багато воjákів противника, які необачно відійшли від свого табору.

Ян Казимир зазнав чималих втрат. Загинуло як мінімум 300 шляхтичів, поміж ними й декілька сановитих: галицький каштелян Адам Казановський, люблінський староста Єжі Оссолінський, волинський підстолий князь Козіка, мястковський староста Зигмунд Лянцкоронський та інші. Ледве не наклав головою майбутній король Речі Посполитої Ян Собеський: його ледве витягла з оточення власна охорона. Козаки заволоділи прапором коронного гетьмана М. Потоцького.

Декого зі «значних людей» втратили татари: полягли мурза Махмет-Гірей, перекопський мурза Тугай-бей, ханський підскарбій Муффрах-мурза. Про втрати козаків мало що відомо. Зі старшини, швидше за все, не загинув ніхто, інакше б про це згадали сучасники, які занотували втрати коронного війська й татар.

Поле після закінчення битви являло собою моторошне видовище: *«На полі бою залишилися ніби катом розрубані тіла. Можна було побачити*

Стефан Чарнецький. Бродеріо Маттісен, 1659

Атака кінноти. Фрагмент різьби з собору Різдва Богородиці в Холмі

відрубані шиї, руки разом з плечима. Зокрема, один мав страшний вигляд: був розрубаний від обличчя до потилиці», — писав один із учасників битви. Коронне військо відразу втратило пиху, яка з'явилася після першого дня. Тим паче, що козаки й татари ще й відрізали табір від паші. «Наше військо втратило настрій, — відзначав С. Освенцім, — і було непевним наступного дня». Холодний подих поразки війнув на ще вчора окрилених вояків.

Вночі розпочалися залаштункові ігри поміж Яном Казимиром та Іслам-Гіреєм. Важко сказати, звідки виходила ініціатива: джерела подають надто суперечливу інформацію. Та факт залишається фактом. За спиною Б. Хмельницького зав'язалися переговори. Повторювалася ситуація, що в 1649 р. виникла під Зборовом.

У коронному таборі опинився покойовий писар кримського хана. Вже сама його поява свідчила про намір Іслам-Гірея не доводити справу до остаточного розгрому війська Яна Казимира, достоту як це сталося і два роки тому. Про що реально домовилися вночі представники сторін, достеменно невідомо. За одними даними, йшлося про замирення, а якщо козаки не погодяться, то хан «допоможе їх самих утихомирити й видасть Хмеля королю». За іншими — Іслам-Гірей отримав від короля чималу суму, а також згоду брати ясир із Правобережжя. Взамін обіцяв відступити від Війська Запорізького. Та як би там не було, усе це готувало ґрунт для ганебного відходу татар з поля битви наступного дня.

ВИРІШАЛЬНИЙ ДЕНЬ

Свого апогею битва під Берестечком досягла 20 червня. Обидві сторони мірилися завдати противнику вирішального удару. Б. Хмельницький планував розвинути успіх попереднього дня. З огляду на непевність хана, гетьманові не випадало затягувати протистояння далі. Хоча в козацькому таборі, швидше за все, не відали про нічні перемовини між коронними та кримськими представниками, але попередні, від самої зими, дії Іслам-Гірея налаштовували на мінорний лад.

Зі свого боку, Ян Казимир також не мав причин тягнути з розв'язкою. На його військо стрімко насувалася психологічна та фізична втома. Для втілення в життя класичної вже ідеї розірвати військовий союз Б. Хмельницького з татарами ще треба було докласти чималих зусиль і зробити низку болючих поступок. Та й позитивний кінцевий результат не було гарантовано. Вчорашня ж поразка, нехай і не фатальна, оптимізму теж не додавала. Тому на нараді, яка відбулася напередодні ввечері, король виявив рішучість і наполягав на тому, щоб шукати військового щастя в атаці. Хоча не бракувало й інших пропозицій. Багато хто, зокрема й обидва гетьмани, схилилися до того, щоб продовжувати тактику попередніх двох днів, а то й узагалі замкнутися в таборі й тримати удар у ньому.

Гору взяла позиція короля, і він вирішив не гаяти часу й діяти рішуче. Хотів навіть дати команду вивести військо з обозу вночі й розташувати в бойовому порядку на полі майбутньої битви. Щоб як слід налаштувати жовнірів на вирішальний бій, розпорядився зруйнувати мости через Стир. Тобто шляхти до відступу було відрізано, що, безумовно, радикалізувало вояків. Або перемога, або смерть.

Рано-вранці після традиційної загальної молитви Ян Казимир у тумані, який накрив землю, вишикував військо за порадою німця Гертлянда. Як писав у своєму листі королівський писар А. Тжебіцький, «король розставив війська німецьким способом, у нас незвичним. Якби розставив

Битва під Берестечком. Гравюра Себаса із малюнка Вернера

способом польським, невідомо чим би це скінчилося». Добре пам'ятаючи про гіркі уроки Пилявецької 1648 р. та Зборівської 1649 р. баталій, найбільшої небезпеки в коронному таборі очікували від флангових проривів татар. Другий день битви показав, що козаки й татари дотримуються схожої тактики. Лише природні перешкоди (ліс на лівому фланзі козацько-татарського війська та болота — на правому) змушували внести суттєві корективи, в чому й проявилася перевага, отримана коронним військом від вибору місця генеральної битви. Далєбі використання улюбленого татарського маневру — охоплення швидкою кіннотою противника з флангів — було неможливим. Вузкість, як на чисельність коронного війська, поля битви дала змогу з самого початку розташувати підрозділи так, щоб фланги вперлися в ліс і в болото. Козаки й татари мусили сушити голову над тим, як пристосуватися до таких незручних обставин. І вихід було знайдено в тому, щоб виманювати на себе окремі коронні хоругви чи підрозділи й оточувати їх, прагнучи винищити до ноги. Наочно козацько-татарське військо це продемонструвало другого дня битви. Відтак, щоб уберегтися від тих жахів, які змушували тоді перекидати підрозділи з правого флангу на лівий, ризикуючи нарватися на швидке перенесення противником фронту атаки на ослаблений фланг, Ян Казимир мав оптимізувати розташування військ. І під час довгої наради пізно ввечері 19 червня йому вдалося знайти ефективний, як виявилось, спосіб.

Бойовий порядок козацької піхоти під Берестечком.

Барельєф на саркофазі Яна II Казимира в Парижі

У поле було виведено практично всю кінноту й піхоту: табір стерегли лише 3 тис. польської піхоти та челядь. Схема розміщення передбачала вибудовування дуги, випнутої в центрі в козацько-татарський бік. Задум полягав у тому, щоб зміцнити центр і мати змогу звідти надавати у разі потреби допомогу флангам. Задля цього центральне угруповання, яким знову командував сам Ян Казимир, було вишикуване в шість ліній. Роль висунутого форпосту виконувала артилерія, згрупована в три підрозділи й розташована так, щоб покривати вогнем усю ширину фронту. За артилерією розміщувалися в чотири ряди драгони й піхота. Німецьку піхоту під орудою генерал-майора Христора Хубальдта поставили праворуч, польську й угорську під керівництвом Богуслава Радзивіла — по лівому центру. Поміж піхотою стояла кіннота: гусари та райтари. Позаду шосту лінію займала королівська гвардія, райтари Б. Радзивіла та мальборкського воеводи Якуба Вейнера. У резерві перебувала райтарія бранденбурзького електора та частина посполитого рушення.

Така структура центру мала збалансовано поєднувати силу вогню піхоти та драгонів з тактико-технічними перевагами кінноти. Вигнутість центру в бік противника суттєво перешкоджала козакам і татарам відтирати фланги. А резерв давав можливість оперативно надавати допомогу останнім. Задля цього ж наготові тримали в обозі вже згадувані 3 тис. польської піхоти.

На правому фланзі навпроти розташування татар, як і попереднього дня, стояли полки під загальним керівництвом М. Потоцького (фактично оперативне командування здійснював С. Лянцкоронський) — кіннота С. Лянцкоронського, О. Конєцпольського, Л.-К. Сапіги. Від лісу фланг прикривала піхота угорського типу. У резерві перебувало посполите рушення мазовецького та великопольського воеводств.

Лівий фланг залишився під командою М. Калиновського і був укомплектований кіннотою Я. Вишневецького, С. Потоцького, Я.-Ш. Щавинського, Д. Заславського. Резерв формувало посполите рушення Краківського та Сандомирського воєводств.

Розташування військ Б. Хмельницького та Іслам-Гірея залишалося тим самим: козаки займали центр і правий фланг, прикриваючись рухомих табором із десяти рядів возів, татарська кіннота — лівий. Козаки й татари переправилися в Козині й розосередилися на Берестецькому полі.

У першій половині дня погода внесла свої корективи. До 10-ї години стояв густий туман, який дав змогу противникам спокійно зайняти вихідні позиції, але не давав починати битву. Коли розвиднилося, то тут, то там татари й козаки звично почали викликати охочих погерцювати, але ніхто не піддавався спокусі. Тим часом Ян Казимир знову (вкотре вже за кампанію) завагався, що чинити далі. Нашвидкуруч зібрав нараду. Багато хто радив відкласти бій до наступного дня через погодні умови. Король ніяк не міг прийняти остаточного рішення. За нього фактично це зробив Я. Вишневецький. Біля 4-ї години прискакав гінець від князя з проханням дозволити атаку. Можливо, до такої думки схилив князя той факт, що козаки розпочали окопувати свій табір. Якби вони встигли все зробити, це звузило б коронному війську поле для маневру, бо козаки перебували б зі своїм табором занадто близько. Під впливом прохання Я. Вишневецького Ян Казимир спершу ухвалив рішення про наступ, однак за хвилину передумав і послав до князя вістового, щоб відмінити попередній наказ. Та Я. Вишневецький виявив властиву йому твердість і відповів, *«що вже я взяв дозвіл від короля, його милості, вже оголошено тривогу, вже ми готові і вже я всі воєводства об'їхав і полки, закликаючи, серця додаючи, прохаючи, щоб ставали, як годиться коронним синам»*. Королю залишалося лише розвести руками й скоритися долі.

Б. Хмельницький прийняв виклик Я. Вишневецького: князь кинув в атаку 12 кварцяних, 6 козацьких, 4 райтарські хоругви, а також посполите рушення Ленчицького, Сандомирського та Краківського воєводств. Козаки й ті татарські підрозділи, які були при них, а не біля хана, повільно просувалися в напрямку противника під прикриттям рухомого табору. На правому фланзі козацько-татарського війська зав'язалася битва, коли все *«було у вогні, не було нічого чути, лише гук та постріли з ручної зброї»*. У коронному таборі навіть гадали, *«що звідтіля вже ніхто не повернеться живим»*. Навіювали таку думку, певно, перші хвилини бою, коли для коронного війська все висіло на волосині.

Спершу Я. Вишневецькому вдалося потіснити козаків і навіть розірвати табір. Проте татарська кіннота під орудою нурадин-султана натисла справа на кавалерію князя, чим неабияк допомогла козакам. Нурадин-султан грамотно використав розрив, який утворився між лівим флангом і центром коронного війська внаслідок того, що атакував лише

Я. Вишневецький, а Ян Казимир залишався на місці. Щоб не допустити остаточного відрізання лівого флангу від центру, король кинув на підмогу свій резерв, але той потрапив в оточення. Тоді Я. Вишневецький розвернув кінноту на татар. Лише в такий спосіб вдалося зупинити татарську атаку, яка, втім, свою справу зробила. Козаки оговталися, знову зімкнули табір і перейшли в контр-наступ. Невдовзі вони були знову підтримані нурадин-султаном.

Стривожений король наказав рушати центру, а також послав на допомогу Я. Вишневецькому німецьку піхоту. Однак, *«як татари, так і козаки оскаженило вдарили на лівий фланг Руського воєводства (на Я. Вишневецького. — В. Б.) і в основному його розбили. Але король скерував на допомогу полковника Хубальдта з його людьми й одночасно наказав сильно вдарили з гармат. На допомогу лівому крилу він послав усіх німецьких солдат»*.

А ось як описав перебіг цього бою Я. Міхаловський:

«Тоді розірвав князь своїм півполком табір так, що козаки від нього в поле з табору повтікали, якби мав що з піхоти, про яку просив, кінець був би табору, а допіру козаки потім потужно сіли на наших, аж полк його милості пана Яна Замойського допомагав, а особливо гусарська хоругва, яка коли скочила, тоді там така сила козаків втікала, що аж го-го. А князь згаданим півполком, що його був розділив, знову вдарив на козаків, але по-старому витримати не міг, аж полк Замойського допомагав, а він знову з людьми повернувся на татар, коли татари теж пізніше навалилися. З посполитого рушення немало загинуло, як досвідчених і тих, хто не знав війни».

Втягуючи у битву підрозділи центру, Ян Казимир мав намір ще й відрізати козаків від основних татарських сил. Водночас король побоювався контратаки Іслам-Гірея. Тому віддав наказ С. Лянцкоронському скувати хана своєю атакою. Однак брацлавський воєвода відмовився виконувати

Гусарія.
Фрагмент плафону з палацу в Кельцях.
Томазо Делабелло.
Середина 30-х років XVII ст.

розпорядження, покликаючись на те, що в лісі нібито перебувала засідка козаків, яка чекала слушної нагоди вдарити з тилу. Не палав бажанням воювати й Іслам-Гірей. Двічі він шиковав своє військо до наступу, але обидва рази так і залишився стояти на місці.

Тоді король повернув направо частину хоругв центрального угруповання. Повільно просуваючись, вони вогнем артилерії та піхоти прагнули завдати татарам значних втрат, а також зламати противника психологічно, використовуючи вразливість татарського війська до вогнепальної зброї. Доля виявилася прихильною до Яна Казимира. Коли його підрозділи вже наблизилися до противника, під гарматним обстрілом загинули родич хана Амурат-султан, а також кілька мурз. Це, мабуть, остаточно вивело хана з рівноваги. Несподівано для всіх він дав команду відступати з поля бою.

Татари попрямували в напрямку містечка Лешнів. Під тиском коронної кінноти, яка, вчувши момент, із запалом кинулася на противника, їхній відхід швидко перетворився на панічну втечу. Підрозділи прикриття були зім'яті. Для пришвидшення руху хан наказав рубати полонених. Крім того, кидали все зайве, навіть поранених та вбитих. За принципом «і ми орали» до переслідування вдався і бездіяльний упродовж дня правий фланг коронного війська. Врятувала татар лише ніч, завдяки якій вони вдало переправились у Козині, не забувши спалити місто.

Врятувала вона й козаків, які залишилися на полі самі, без союзника, без кінноти. Після втечі татар Ян Казимир повернув центр на козацьке військо, яке тепер мусило відступити поближче до Пляшівки, щоб не дати себе оточити з усіх боків. Під сильним дощем негайно розпочалося окопування табору. А коронне військо простояло всю ніч неподалік табору, частуючи козаків кулями та ядрами.

Втеча Іслам-Гірея, радикально змінюючи розклад сил, була дуже промовистою, як і його поведінка під час кампанії 1651 року загалом. Протягом усього часу хан не виявляв бажання воювати. Йому було так комфортно під сонцем Зборівських угод. Кращої ситуації годі було сподіватися. Від нього залежали і Варшава, і Гетьманщина, союзу з ним хотіли і Ян Казимир, і Б. Хмельницький, а московський цар трусився від однієї думки про можливий спільний похід татар, козаків і річпосполитського війська на Москву. Тільки наполягання султана виштовхали Іслам-Гірея з Криму. Та й то, основні татарські сили з'явилися в Україні тоді, коли найсприятливіші нагоди для нападу на коронне військо були згаяні.

Політична тактика, обрана кримським ханом, може бути пояснена лише тим, що він від самого початку боявся переломної перемоги Б. Хмельницького. Під таким кутом зору стають зрозумілими всі його затримки, спроби налагодити діалог з королем та ухиляння від бою у вирішальний день Берестецької битви. Позиція хана напрочуд рельєфно відбиває, наскільки реальним виглядав насправді успіх українського гетьмана для

зацікавленого тогочасного спостерігача. І те, з якою натугою відбувався збір та просування коронного війська під Берестечко, і як багато залежало від одного-єдиного рішення Яна Казимира, і як протікала битва під Берестечком, тільки підкріплює цю обставину.

Тож пояснення поведінки хана 20 червня релігійними чинниками чи тим паче розвитком подій на полі бою кульгає на обидві ноги. Дійсно, Берестецька битва відбувалася під час священного для мусульман місяця раджаба, упродовж якого, за Кораном, не можна було воювати, та ще й припала на фінальне свято курбан-байрам. Але необачністю Б. Хмельницького тут і не пахне. Бо ж гетьман волів дати битву задовго до цих днів, і сам Іслам-Гірей дотягнув справу до них, а 30 червня виявив пасивність, дозволивши королю тримати ініціативу в своїх руках.

З точки зору подальшої стратегії війни з Варшавою поведінка хана під Берестечком не залишала жодного сумніву в тому, що на Кримській ханат українському гетьманові однозначно не доведеться розраховувати у разі зміцнення позицій Гетьманщини. Ненадійність союзника тільки зростатиме аж до перетворення його на противника. Це завдало непоправного удару по всіх амбітних військових і політичних планах Б. Хмельницького, адже самотужки успішно протистояти польській кінноті козаки не могли. Лише поєднання козацької піхоти з легкою татарською кавалерією давало можливість створити військо, спроможне за своїми бойовими характеристиками долати коронні сили. Єдиною реальною альтернативою татарам була московська кіннота. Тому навіть не беручи до уваги політичних мотивів та сподівань за допомогою Москви легітимізувати Гетьманщину, Чигирин мусив шукати бодай суто військового союзу з цим відвічним ворогом Речі Посполитої. Берестечко 1651 р. виявило це з особливою гостротою. Саме тому в 1652–1653 рр. Б. Хмельницький так натхненно аж до неприхованого шантажу схилятиме царя перейти рубікон. При цьому гетьман ні на йоту не відступатиме від ідеї незалежності Гетьманщини (в рамках тогочасних уявлень), що виразно продемонструє вже по гарячих слідах поразки під Берестечком.

Король Ян Казимир дякує Сокальській Божій Матері за перемогу під Берестечком.
Фрагмент різьби з собору Різдва Богородиці в Холмі

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ТАТАРСЬКОМУ ТАБОРІ

А овідавшись про втечу хана, Б. Хмельницький не впав у розпач, хоча й було від чого. Організувавши відхід до Пляшівки та розпорядившись зводити новий табір, він разом з генеральним писарем Іваном Виговським та кількома козаками кинувся за татарами, маючи намір повернути їх на поле бою. Дії гетьмана цілком зрозумілі, адже з огляду на попередні хитання та заяви хана ніякий посланець не зміг би переконати кримського правителя знову з'явився під Берестечком. Слід було застосовувати найпотужніші заходи впливу, а саме тиснути особисто, сподіваючись умовити норавливого союзника. Тож про ганебну втечу Б. Хмельницького з поля бою, про що твердили деякі представники з коронного табору, не може бути й мови.

Наздогнати Іслам-Гірея вдалося нескоро, бо той рухався з максимально можливою швидкістю вершника (12 км за годину). Лише під Ямполем, що майже за 100 км від Берестечка, гетьман зустрівся з ханом віч-на-віч. Той невдало пробував перекласти все з хворої голови на здорову й зробити зрадником... Б. Хмельницького, закидаючи йому, що нібито «поляки по тобі не стріляли, а стріляли по мені». Водночас заявляв про вірність військовому союзові й готовність повернутися. Подальша доля цієї обіцянки достеменно невідома. 21 червня гетьман з ханом вирушили до Старокостянтинова (за 80 км від Ямполя), де була основна переправа через Случ — Росоловецька — і де переміщали татар, що відходили. За одними свідченнями, хан 23 червня вирушив до Берестечка, але по дорозі мурзи переконали його не ризикувати, за іншими — виділив 20 тис. татар, які пішли разом з Іваном Виговським, але не діставшись поля бою, повернулися. Та як би там не було, під Берестечком татарське військо більше не з'явилося, і козакам довелося воювати самим. А татари рушили далі, прихопивши з собою Б. Хмельницького.

Битва під Берестечком. Ф. Колінйон за оригіналом А. Темпести, середина XVII ст.

Чому гетьман залишався далі в татарському таборі? Справа виглядала заплутаною навіть для сучасників, не кажучи вже про істориків. З усього розмаїття думок — від полонення ханом до банальної втечі від гніву обурених поразкою низів — найправдоподібнішою виглядає версія, що враховує як глибинні інтереси сторін, так і переплетіння поточних оперативних тактичних обставин, створених несподіваним галопом хана з-під Берестечка. Справді, після невдачі з організацією повернення хана на поле бою у Б. Хмельницького з суто військової точки зору не було особливої потреби повертатися назад, бо табір козаки вже збудували, оборону налагодили. Як реформатор військової тактики козацького війська гетьман не міг не розуміти, що перемогу, сидячи в болотах Пляшівки, не здобути. Слід було міркувати, як вивести військо з найменшими втратами, доукомплектувати його та підготуватися до нової битви на новому місці. Адже коронне військо неминуче запрогне добити козаків до кінця. У козацькому таборі залишилося чимало талановитих полководців (тільки Іван Богун був чого вартий), здатних вивести військо. Тому особиста присутність Б. Хмельницького мало б що дала. Ліпше було зосередитися на мобілізації нових сил.

Проте ще вагоміші аргументи схилили до негайного повернення під Берестечко. Важко переоцінити моральний бік справи. Відсутність гетьмана різко знижувала бойовий дух війська, штовхала в обійми паніки, анархії, непоправних людських і матеріальних втрат. Крім того, можна було легко позбутися булави: святе місце порожнім не буває. Тим паче, що атрибути гетьманської влади Б. Хмельницький залишив у таборі. Давня козацька традиція виключала можливість воювати без старшого: негайно обирали іншого. І якщо з моральним духом могли дати раду соратники Богдана (і таки дали), то з долею гетьманства справа виглядала дуже небезпечно. Вимальовувалася загроза спостерігати збоку на зведення нанівець своєї праці з невтішними наслідкам для відновленої Української держави. Та й без підігрівання руйнівних тенденцій з боку Яна Казимира, звісно, не обійшлося б. А отже, оптимальним для Б. Хмельницького було б повернення його до табору при одночасному скеруванні І. Виговського вглиб України для організаційної роботи.

З цієї перспективи той факт, що Б. Хмельницький і далі перебував серед татар, схиляє погодитися зі свідченнями сучасників, які стверджували про насильне утримування гетьмана. А таких не бракувало. Приміром, шляхтянка Петровська та інші полоненики зазначали, що татари пильнують гетьмана, прив'язуючи його до сідла. Ходили чутки, що Іслам-Гірей вимагає від Б. Хмельницького викуп або що має намір видати королю. Ян Казимир сам був не проти обміняти ненависного йому гетьмана на захоплених у полон татарських мурз. Принаймні М. Потоцький листовно звертався до хана з такою пропозицією. Та Іслам-Гірей не міг піти на цей крок, бо це розходилося з його інтересами. Повний розгром козаків суперечив його планам, як суперечила би й остаточна поразка коронного війська. Не видавати гетьмана спонукало також помітне наростання в Україні антитатарських настроїв. Дійшло до того, що роздратовані козаки погромили під Чудновим, Паволоччю та Уманню татарських мурз, які поверталися до Криму.

Тож насильно затримавши до пори Б. Хмельницького, Іслам-Гірей демонстрував свою значущість як для козаків, так і для Варшави. Останній він робив неоціненну послугу, провокуючи грім і блискавки в козацькому таборі. Але надовго затримувати гетьмана не міг, щоб не довести справу до остаточного розладнання ситуації в Гетьманщині. Тому в перших числах липня хан, перебуваючи в районі Любартова, відпустив його. Б. Хмельницький негайно подався до Паволочі, бо мусив знайти 3 тис. золотих, щоб заплатити мурзам. Отримавши інформацію про подальші події під Берестечком, а також невтішні новини про розгортання війни на Поліссі й Сіверщині з литовським військом, не опустив руки, а заходився біля організації відсічі на обох фронтах — коронному та литовському.

Ротмістр легкої татарської хоругви.
Друга чверть XVII ст.

Гусарський товариш та ротмістр.
Друга чверть XVII ст.

Драгон.
1650-ті роки

Піхота угорського типу.
Друга чверть XVII ст.

«ЇХ ТУТ ТРИСТА, ЯК СКЛО, ТОВАРИСТВА ЛЯГЛО!»

Після того, як Б. Хмельницький кинувся наздоганяти татар, козакам вдалося за одну тільки ніч під дощем та обстрілом ворожої артилерії звести новий табір. Коли вранці коронне військо, яке простояло в бойовій готовності всю ніч, узділо новий табір, піднесений настрій від учорашньої перемоги як вітром здуло. Перед очима постав чудово вписаний у місцевість, добре укріплений табір з понад двометровими валами, *«багатолюдний, огнистий»* і *«жодного місця, з якого можна було розпочати штурм»*. Жовніри *«трохи спустили гумор, особливо, що нізвідки можливості до нападу на табір не мало»*. Козаки вкотре продемонстрували неперевершену фортифікаційну майстерність та працездатність.

Археологічні розкопки на місці битви дають право прив'язати табір до західної околиці сучасного села Острів і вниз до заплави Пляшівки. Із заходу на схід табір простягався на 3,5 км. З трьох боків його оточували болота й річка, і лише попереду був невеликий клапоть твердого ґрунту. Так що коронне військо було позбавлене свободи маневру. Натомість козаки мали шлях відходу на схід, хоча й через важкопрохідні багна. Перекрити його можна було лише суттєво ослабивши ті угруповання, які мали наступати по центру. Бо ж не існувало іншого виходу, як переправити значні сили через річку й організувати облогу зі східного боку.

21 червня Ян Казимир дав своєму війську перепочити. У козацькому ж таборі все нуртувало. Після появи звістки по полонення Б. Хмельницького частину старшини й козаків охопила паніка. Дехто наполягав на переговорах. Чигиринський полковник Михайло Криса звернувся листом до Я. Вишневецького, щоб той поручився за козаків й особисто за нього перед королем. Знайшов до кого! Князю козаки чи не найбільше залили сала за шкуру, і він постійно горою стояв за якнайжорстокіше

Козаки в окопі

покарання. Інші слабкодухі, яких, на жаль, ніколи й ніде не бракує, вдалися до дезертирства. Полтавський полковник Мартин Пушкар, майбутній палій Руїни, вже тут виявив свою гнилість, намагаючись утекти з найближчим оточенням. Та не пощастило. Тоді, як згадував пізніше полковник Семен Савич, «з обозу почали висилати сторожу по сімсот і по 1000 чол., щоб з табору не було втікачів... Також і ті біжать, які

були послані *переймати*». Та все ж більшість козаків виступала проти замирення й вимагала або продовження бойових дій, або відступу вглиб України. Керувати під Берестечком став паволоцький полковник Филон Джеджалій — чи то призначений наказним гетьманом ще Б. Хмельницьким, чи обраний козаками на швидко скликаній раді.

Тим часом 22 червня Ян Казимир скликав нараду для узгодження подальших дій. На ній звучали діаметрально протилежні пропозиції — від того, щоб покарати лише старшину, до вимог обдурити козаків обіцянками помилування, а потім вирізати всіх, ліквідувати козацтво в Україні та знищити в ній православ'я. Хмизу в жар додало посполите рушення, яке вважало, що справу зроблено і можна йти додому. Усі гарячі голови остудив король, нагадавши присутнім про шляхетне ставлення козаків до переможених у 1648–1649 рр. Він схилився до поміркованих кроків, мотивуючи їх тим, що *«не слід нам бути менш благородними, ніж козаки. Ці неблагородні члени держави потрібні для благородних»*. На штурм козацького табору не наважувався, бо це неминуче призвело б до чималих втрат.

23 червня коронне військо присвятило підготовчим роботам, спрямованим на щільну облогу табору. Король мав намір повністю відрізати його від світу, тому наказав Я. Вишневецькому та Б. Радзивілу переправитися на правий берег Пляшівки. Але князь, як досвідчений полководець, добре усвідомлював рівень небезпеки й вимагав 15 тис. вояків. Тому ідея повного оточення табору зависла в повітрі. Довелося обмежитися наведенням переправи через болото, редутив і спорядженням на правий берег обмеженого контингенту німецької піхоти з гарматами, яка вирила шанці й так-сяк позначила там присутність коронного війська. Про те, що суто тактичне значення цього кроку було обмеженим, засвідчили пізніші події.

Того ж дня козаки отримали універсал від Б. Хмельницького, яким гетьман призначав наступ на 24 червня й повідомляв, що прибуде разом із ханом. До цього часу козаки лише обмежувалися раптовими вилазками. Так, 2 липня напали на хоругви брестського воеводи Ш. Щавинського, наступного дня — на підрозділи, які зайняли колишні татарські стани, в ніч на 24 червня І. Богун переправився на правий берег, нагнавши страху на противника.

25 червня до коронного обозу підійшло посполите рушення з Каліського воеводства, наочно демонструючи, наскільки вразливою вже була система комплектування війська. Тоді ж сподівалися на генеральний наступ козаків, тому всю ніч *«на окопах і валах горіли вогнища»*. Наступу, можливо, перешкодив дощ, який усю ніч лив як з відра.

Так і не дочекавшись Б. Хмельницького та Іслам-Гірея, старшина 26 червня спорядила посольство до короля у складі полковників

Козак-канцелярист

Матвія Гладкого, Михайла Криси та писаря Івана Петрашевського. М. Потоцький, який прийняв їх, гнівно звинувачував козацтво в усіх смертних гріхах, закидаючи, що *«ви зрадники, яких немає під сонцем, що ви вже й не християни, бо з турками й татарами як брат з братом живете»*. Король же відклав відповідь до наступного дня. Заручником добровільно залишився М. Криси, який уже ніколи не повернеться до козаків, ставши перебіжчиком.

27 червня козацьким посланцям передали вимоги Яна Казимира. Зміст їх був приголомшливий для козаків, які вже пізнали смак власної державності та перебування на верхівці соціальної драбини. Обложені мали видати 17 полковників, які стануть заручниками, поки козаки не приведуть до короля Б. Хмельницького та І. Виговського, також видати всіх полонених жовнірів та шляхту, яка перейшла до козаків, віддати гармати та знаки гетьманської

Панцирний товариш

влади (булаву, бунчук, корогви, литаври). Статус і кількісні параметри Війська Запорізького зводилися до меж, визначених іще Куруківською угодою 1625 р. Іншими словами, зводилися нанівець усі здобутки попередніх років війни. Це була нечувана наруга над козаками.

«Чернь, яка не знала причини відходу Богуна, почала підозрювати, що старшина відходить. Хтось із черні крикнув, що старшина втікає, і всі близько години 9-ї ранку кинулись на переправи, кожен у свій бік, і всі почали топитися гірше, ніж ми під Пилявцями» (Станіслав Освенцім. «Діаріуш 1643–1651»).

Попри виставлений ультиматум визначитися за дві години, козаки відповіли наступного дня. І відповіли гідно, «що на жодні пакти не пристануть, тільки на зборівські», крім того, вимагали зняти облогу табору, дати можливість вільно вийти з оточення, а також заборонити коронному війську йти вглиб України. Отже, козаки не вважали свою справу остаточно програною, а ситуацію — катастрофічною, і ніякі погрози короля ліквідувати Гетьманщину, повернувши стосунки з Військом Запорізьким аж до стану, визначеного Куруківською комісією 1625 р., не спрацювали. Козаки почувалися спроможними гідно вийти з надзвичайно скрутної ситуації, куди їх загнала зрада кримського хана. Усім цим настільки вивели Яна Казимира з рівноваги, що той «наказав зі всіх сторін на них бити», і тільки охоловши, відклав штурм спершу до вечора, а потім і до ранку. Проте призначений на 29 червня штурм козацького табору не відбувся через сильний дощ.

Ще 28 червня з'явилися ознаки того, що обложені розглядають варіант відходу на схід через болота і Пляшівку. З табору почали просочуватися на правий берег перші групи козаків і селян. Розпочалося прокладання трьох переправ. Щоб противник не вислизнув, король 29 червня перекинув на правий берег кінноту С. Лянцкоронського. Це змусило старшину діяти швидше. Вночі на місце Ф. Джеджалія було обрано Івана Богуна. Рада старшини вирішила негайно готуватися до прориву. План передбачав спершу перекинути на правий берег частину війська, яка скує сили С. Лянцкоронського чи й відкине їх, а тим часом розпочне переправлятися решта табору. Активізувалося зведення переправ. У хід пішло все більш-менш придатне: дерево, розбиті колеса, вози, навіть кожухи та свити.

Вилазкою на С. Лянцкоронського, яка розпочалася вранці, керував сам І. Богун. На чолі 2-тисячного загону кінноти з двома гарматами він переправився на правий берег. Але тут злий жарт з військом зіграла традиційна взаємна недовіра між низами та старшиною. Верхівка добре пам'ятала, як зневірені низи видавали своїх провідників під час козацьких повстань першої половини XVII ст. Тому до кінця приховувала свої плани й через надмірну засекреченість ледь не загубила всю справу, бо у вирішальний момент сталося найгірше: наелектризовані невизначеністю низи сприйняли вихід І. Богуна та групування старшини біля переправи як підготовку до втечі. З розпачу, що їх кидають

наприволяще, низи посунули на переправи. Виникла страшена паніка. Усі прагнули якнайшвидше дістатися однієї з переправ і перебраться на правий берег. У тисняві потонуло чимало людей.

Коронне військо саме не очікувало такого перебігу подій. Звикле до несподіваних, часами витончених козацьких маневрів, воно якийсь час ошелешено стояло, гадаючи, що це якась чергова хитрість. С. Лянцкоронський взагалі сприйняв появу тлумів на правому березі за ознаку козацького наступу й відступив до переправи в Козині. Лише пізніше, правильно оцінивши ситуацію, і брацлавський воєвода, і решта війська кинулися на козаків.

Опинившись віч-на-віч перед загрозою повної анархії, яка неминуче вела до страхітливої поразки, з найкращого боку проявив себе І. Богун. Він негайно повернувся до переправи й намагався навести лад. Та заспокоїти охопленій панікою натовп не вдалося. Тоді наказний гетьман сформував 20-тисячний корпус кінноти, який мав прикривати відступ, бо за інших обставин коронне військо могло взагалі винищити всіх до ноги.

Прапорносець європейського автораменту

Вони «чинили мужньо оборону і так відчайдушно, що коли його милість пан Краківський (М. Потоцький. — В. Б.) наказав дарувати життя, погодитися з цим не хотіли і повністю витрусивши у воду зі своїх гаманців гроші, почали затято боронитися від наших, аж піхота мусила наступати на них навалом і їх розірвала, і з купи розбила, однак, не бажаючи піддатися, пішли на болота, і там по одному їх мусили знищувати» (Станіслав Освенцім. «Діаріуш 1643–1651»).

Подвиг трьохсот під Берестечком. О. Данченко

При цьому 2 тис. козаків вибрали для себе долю смертників, залишившись на передньому краю оборони. Билися відчайдушно, дорого продаючи своє життя й затримуючи ворога до останнього. Незабутній подвиг здійснили 300 козаків, які захищалися на одній з острівних ділянок біля переправи. Вражений героїзмом цих козаків, М. Потоцький обіцяв зберегти їм життя, якщо вони складуть зброю. Але козаки відкинули пропозицію й на очах у шляхти викинули гаманці в болото, демонструючи зневагу до життя. Коли німецька піхота, викопавши шанець, пішла на них великими силами, всі як один боронилися до останнього подиху. Один із козаків упродовж трьох годин відстрілювався з мушкета, а коли закінчилися набії, орудував косою так, що не можна було підступитися. Із сусіднього пагорба за героєм спостерігав Ян Казимир і, не стримавшись, наказав повідомити йому, що дарує життя. Але козак відповів, що хоче померти з честю.

«Застали в тому обозі, в наметі Богуновому, і обидві хоругви з військовими котлами, послані Хмельницькому як від Владислава IV, так і від Казимира. І там ці при образі Діви Марії покладені, заступництву якої все військо приписувало перемогу» (Миколай Ємьоловський. «Пам'ятник, що містить історію Польщі (1648–1679)»).

Вжиті заходи дали змогу пом'якшити ситуацію й не допустити розгрому та десятків тисяч смертей. Про це промовисто свідчить бодай той факт, що козакам, попри тисняву й паніку, вдалося вивезти більшу частину гармат, порох, а більшість загиблих або просто банально втопилися, або, намагаючись самотужки переправитися поза межами загальних переправ, стали легкою здобиччю жовнірів. «У лісах, чагарниках і болотах велика їх кількість загрузла, — писав один шляхтич із коронного табору, — і наші (жовніри. — В. Б.), йдучи облогою, криваву шкоду серед тих, хто відступав, робили. Але й вони наших, особливо необережних, з чагарників громили. У болотах декілька тисяч їх заховалось, так що наші цілий день їх витягали, стріляли, голови рубали». У тих самих барвах описував цю криваву розправу М. Ємьоловський: «... одних в пень висікли, інших в ріку випхали і немов качок по воді стріляли. Немало там цього гультьяйства, як в таборі, так і в річці, яка від крові козацької аж червоніла».

У козацькому таборі вдалося добряче пожитися, адже втікачі покидали все зайве. До рук жовнірів потрапили вози, намети, сідла, рушниці, худоба, харчі й «не було такого, який з козацького табору цього не ніс». Наявність там чималих харчових запасів неабияк здивувала жовнірів, адже в коронному таборі з ними було сутужно до тієї міри, що почався «голод, падіж коней».

Та найбільючішою для козаків була втрата клейнодів, а також гетьманської скарбниці. У наметах Б. Хмельницького та І. Богуна жовніри захопили 15 прапорів, гетьманську булаву, шкатулку з печаткою Гетьманщини, оригінал Зборівської угоди, диплом та листи від турецького султана до гетьмана, листи кримського хана, московського царя, трансільванського князя. До рук противника потрапили дві скрині з 30 тис. талерів.

Проте виконати головне завдання — завдати Війську Запорізькому непоправних втрат, від яких би воно не змогло піднятися, — Ян Казимир не зумів. Основна частина козаків здолала переправу й попрямувала вглиб України.

ТЯЖКА ПОРАЗКА ЧИ КАТАСТРОФА?

Підсумки битви під Берестечком були для Війська Запорізького вельми невтішними. Сподівання остаточно розв'язати протистояння з Варшавою та поширити владу гетьмана на всі етнічні українські землі Речі Посполитої обернулися необхідністю гарячково шукати шляхів мінімізації військової перемоги противника, який, природно, мав намір витиснути зі своєї звитяги максимум політичних та військових дивідендів.

Поразка супроводжувалася чималими фізичними та моральними втратами. Та чи були вони аж такими катастрофічними, щоб спричинити психологічний надлом еліти й низів Гетьманщини, деградацію військової потуги, загухання зірки Б. Хмельницького та створеної ним держави?

На позір Військо Запорізьке мусило б зазнати величезних втрат третього дня битви, а особливо під час переправи козацького табору, коли паніка охопила втікачів і біля табору постало криваве місиво. І приголомшливих повідомлень не бракувало. Так, у реляції, яку нібито отримав Й.-Г. Шледер, упорядник сьомого тому хроніки «Театру Європи» (1634–1738), йшлося про те, що 20 червня татари втратили 36 тис. душ, козаки — 15 тис., ще 12 тис. були полонені, а поляки — 8 тис. Щодо боїв на переправі, то наводилися показники 10, 22 і навіть 30 тис. чол. Всі ці дані походили з табору коронного війська. Але свідчення інших учасників подій (навіть дуже вороже налаштованих до козаків), які не втратили голови від ейфорії чи від поразки, суттєво відрізняються в менший бік. На не такі вже й песимістичні підрахунки наштовхує також опосередкована інформація, особливо подальший перебіг протистояння Гетьманщини з Варшавою в 1651 р. та поведінка Б. Хмельницького, зокрема й на зовнішній арені.

Загальні втрати козаків були не настільки значні, як могли сподіватися в коронному таборі. Скільки полягло 20 червня, поки що важко

Битва козаків з військом Януша Радзивіла під Києвом, 1651 р.
Літографія 1846 р. за малюнком Абрагама ван Вестерфельда 1651 р.

навіть припустити. Адже й помірковані цифри різняться більш ніж на порядок. Приміром, козацький полковник Семен Савич веде мову про 400 чол., а львівський канонік Ян Юзефович у своєму літописі, складеному на початку XVIII ст., — про 6 тис. козаків і татар. Зрозуміло лише одне: відсутність паніки серед козаків, організований відхід та швидке зведення за ніч нового табору надійно свідчать про відносно незначні втрати, принаймні не п'ятизначні. Бо ж загибель і полонення майже 30 тис. душ — справжня катастрофа, як на ті часи, — викликали б зовсім інші емоції.

Куди гіршою була ситуація під час кривавої переправи. Крім смерті від зброї, чимало втікачів потопилося в річці та болотах, багатьох наздогнали жовніри по дорозі на схід, якась кількість померла від фізичного виснаження. Зважені оцінки дають приблизну цифру в 3–4 тис. душ. Зокрема, про 3 тис. пишуть учасники битви П'ясецький і Бжостовський. Царський посланець до Б. Хмельницького Григорій Богданов зі слів козацьких полковників писав, що *«всього козаків побито тисячі з 4 чи трохи більше, а те військо в Україну до домів своїх прийшло ціле»*. У подібному стилі оповідав про козацькі втрати учасник битви Миколай Ємьоловський, оцінюючи їх у 10 тис. чол., але зазначаючи, що *«більша їх частина на Україну в цілості пішла»*. Навіть С. Освенцім, який надзвичайно тішився з перемоги, мусив визнати, що основні сили *«встигли врятуватися й вислизнути з наших рук»*. Ще критичніше оцінив перемогу вишгородський стольник Млоцький: *«Розступилися гори, а народилася смішна миша»*.

Та як би там не було, втрати коронного війська були на порядок менші й оцінюються від 500 до 1200 чол. З-поміж них значних шляхтичів полягло 103 чол. Варшаві вдалося зберегти не тільки цвіт свого війська, а й суто кількісний потенціал, що давало право сподіватися на нові успіхи. Однак і втрати козаків не були непоправними, а сама поразка — катастрофічною. По-перше, вдалося зберегти еліту війська й держави: під Берестечком не загинув жоден представник генеральної старшини. З полковників поліг лише 80-річний Прокіп Шумейко. А по-друге, основна частина війська все-таки прорвалася вглиб України. Тому Б. Хмельницькому вдалося доволі швидко переформатувати свої сили, а головне — не допустити анархії в державі та переобрання гетьмана на чорній раді.

Особливого підтексту додає той факт, що це відбувалося в умовах, коли із заходу сунуло коронне військо, а з півночі — литовське. Литовський гетьман Я. Радзивіл ще в кінці червня досяг успіхів на Поліссі. Військо полковника Мартина Небаби було розгромлене під Ріпками. Загинув і сам Небаба, відбиваючись від ворога до скону (коли йому відрубали одну руку, взяв шаблю в іншу). У середині липня через пасивність полковників А. Ждановича та Ф. Гаркуші литовському війську вдалося оволодіти Києвом. Тим часом коронне військо просувалося до Білої Церкви. Хоча воно було вимореним і значно меншим, ніж під Берестечком, — лише 30 тис. жовнірів (посполите рушення навідріз відмовилося продовжувати війну), але об'єднавшись із литовським, становило велику загрозу.

Та Б. Хмельницький витягнув і цього воза. Вже на початку серпня, окрім полків, які перебували під Києвом (туди гетьман додатково послав щойно доукомплектовані Уманський та Білоцерківський), його військо нараховувало 15 тис. козаків, а згодом досягло 40 тис., що було б неможливим у разі катастрофічної поразки під Берестечком.

Не відчувалося в Україні й психологічного надлому. Сучасники відзначали масовість стихійних антипольських виступів на Правобережжі та Поділлі, на лейтмотив яких добре надаються слова, сказані котримось із бунтівливих селян: «Хоча Хмель програв, ми можемо виграти й мати іншого гетьмана». Не помітно хитань чи тим паче паніки серед козацької старшини. Навпаки, складається враження, що поразка лише згуртувала її, завдяки чому вдалось і впорядкувати військо, і дати гідну відсіч Я. Радзивілу та М. Потоцькому. Фінальні бої під Білою Церквою 13–14 вересня остаточно розвіяли надії Варшави поконати Військо Запорізьке.

Зрештою, про те, що еліта Гетьманщини сприймала Берестечко 1651 р. хоча й у чорних барвах, але без надриву, чи не найяскравіше свідчать кроки Б. Хмельницького стосовно Московії. У середині липня, в момент найбільшої напруги й, здавалося б, морального спустошення,

Михайлівська церква, перша половина XVII ст.

Георгіївська церква, 1910–1914 рр.

гетьман та генеральний писар І. Виговський по черзі твердо заявляли московському посланцеві Г. Богданову, що стосунки Гетьманщини й Московії можуть розвиватися не інакше, ніж на основі «статей», себто міждержавного договору, а також укотре нав'язували до ідеї державної спадкоємності між Київською Руссю та Гетьманщиною. Звісно, обидва керманічі добре розуміли, наскільки ятритимуть подібні заяви душу московського царя, який волів беззастережного прилучення українських земель до своїх володінь. І те, що тоді, коли нібито слід було хапатися за будь-яку соломинку, Б. Хмельницький та І. Виговський ні на йоту не відступили від принципової позиції, якнайкраще відбиває реальне ставлення до битви під Берестечком. Була це тяжка, гнітюча поразка, яка боляче била по амбітних планах, але не руйнувала їх ущент, не закривала обрій.

Формування у свідомості еліти Гетьманщини саме такого образу поразки під Берестечком руйнує московську концепцію, згідно з якою цар Олексій Михайлович у 1654 р. врятував Україну, знекровлену Берестецькою катастрофою. З метою вкорінення серед якомога ширшого загалу подібних переконань офіційний Петербург на початку XX ст. долучився до ініціативи архимандрита Почаївської лаври Віталія Максименка звести на Берестецькому полі храм-пам'ятник козакам, полеглим тут у 1651 р. Не випадково жодна славна перемога українського козацтва, а таких не бракувало, не удостоїлася монаршої уваги, лише поразка, та ще й хронологічно найближча до Переяславської ради 1654 р. Коли в 1910 р. під час урочистого закладення майбут-

ньої Георгіївської церкви зібралось понад 60 тис. люду, стало зрозуміло, що народну пам'ять про битву під Берестечком не затерли століття. Тоді за справу взялися на найвищому рівні й меценатом став сам цар Микола II. У 1914 р. козаків, що «їх триста як скло, товариства лягло» зробили посмертно георгіївськими кавалерами. Проте Перша світова війна завадила закінченню всього музейного комплексу «Козацькі могили».

У сумно відомі радянські часи битва під Берестечком випала з ідеологічної обойми Москви: новітнім поборникам «єдиної неділимої» вистачало переяславського міфу. 1964 року було ліквідовано монастир на «Козацьких могилах», з Георгіївської церкви зробили сільськогосподарський склад, а дерев'яну Михайлівську, зведену ще в першій половині XVII ст., перетворили на кролеферму. Та після протестів небайдужих письменників було вирішено не глумитися з козацьких кісток і в 1965 р. «Козацькі могили» проголосили державним заповідником, не наповнивши, проте, українським змістом.

* * *

Нині маємо шанс належно поцінувати цю терпку сторінку нашого минулого. Битву під Берестечком 1651 року належить відмити від намулу різноманітних ідеологічних нашарувань, покликаних подати її крізь призму неприхованих політичних інтересів. Реальна картина з підготовкою сторін до битви не тільки не віщувала козакам нищівної поразки, а й дала право дуже вмотивовано розраховувати на перемогу. Все вирішила втеча татар у вирішальний момент з поля бою. Попри на позір страшну поразку, насправді втрати Війська Запорізького не були аж такими вже значними, що визнавали навіть неприховані вороги козацької зброї. А поведінка еліти Гетьманщини після Берестечка демонструє відсутність паніки та надлому, цих неминучих супутників справжніх військових катастроф. Козацьке військо швидко оговталось від поразки і змусило противника загрузнути в Україні, а наступного року вже тріумфувало у битві під Батогом.

ВИБРАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

- Архив Юго-Западной России. — Киев, 1908. — Ч. III. — Т. 6.
- Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — Москва, 1954. — Т. 3.
- Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — Киев, 1965.
- Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI — XVII вв. — Днепропетровск, 1984.
- Мыцык Ю. А. Немецкие «летючие листки» об Освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. // Вопросы германской истории. — Днепропетровск, 1981.
- Каманин И. Битва казаков с поляками под м. Берестечком в июне 1651 г. — Киев, 1910.
- Свешников I. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1993.
- Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. Третє доопрацьоване видання. — Київ, 2009.
- Універсали Богдана Хмельницького. — Київ, 1998.
- Grabowski A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. — Warszawa, 1845. Т. 2.
- Jemolowski M. Pamiętnik dzieje Polski zawierający (1648–1679). — Warszawa, 2000.
- Młocki. Relacja bitwy pod Beresteczkiem r. 1651. Ze współczesnego rękopisu Młockiego, stolnika wyszgorodzkiego // Lwopianin. — Lwów, 1840. — Z. 12.
- Oświęcim S. Diariusz 1643–1651 // Scriprores rerum Polonicarum. — Kraków, 1907. — Т. 19.
- Radziwiłł B. Autobiografia. Warszawa, 1979.
- Radziwiłł A.-S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. — Warszawa, 1980. — Т. 3.
- Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i Mieczem» (1648–1651). — Warszawa, 1999.
- Dąmbrowski J. Przed Beresteczkiem. Elita Korony wobec Kozaczyzny na sejmie 1650 roku // Kwartalnik Historyczny. — 1999. — R. CVI. — № 3.
- Górski K. O działaniach wojska koronowego Rzeczypospolitej w wojnie z Kozakami (okres od dnia 19 II do 10 VII 1651. Bitwa pod Beresteczkiem) // Biblioteka Warszawska 1887 Т. II–III.
- Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem // Kubala L. Szkice historyczne. — Warszawa, 1901.
- Nagielski M. Kampania zimowo-wiosenna 1651 roku hetmana polnego koronnego Marcina Kalinowskiego przeciwko kozakom // Przegląd Wschodni 1998 Т. V. Z. 3.
- Nagielski M. Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły kozacko-tatarskie w maju 1651 roku // Barok: Historia. Literatura. Sztuka. — Warszawa, 2001. — R. VIII / 1 (15).
- Romański R. Beresteczko 1651. — Warszawa, 1994.

**TEMP
PORA**
ТОВ «ТЕМПОРА»
Київ

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Науково-популярне видання

Серія «MILITARIA UCRAINICA»

Брехуненко Віктор Анатолійович

Програна битва виграної війни.

Битва під Берестечком 1651 року

Художні реконструкції — *С. Шаменков*

Редактор — *М. Волощак*

Комп'ютерна верстка та макет — *Ю. Жарков*

ІБ ПНУС

807291

Підписано до друку 13.03.13. Формат 70x100¹/₆.

Умовн.-друк. арк. 8,75. Обл.-вид. арк. 6,92.

Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.

Друк офсетний. Наклад 2000. Зам. №13-144.

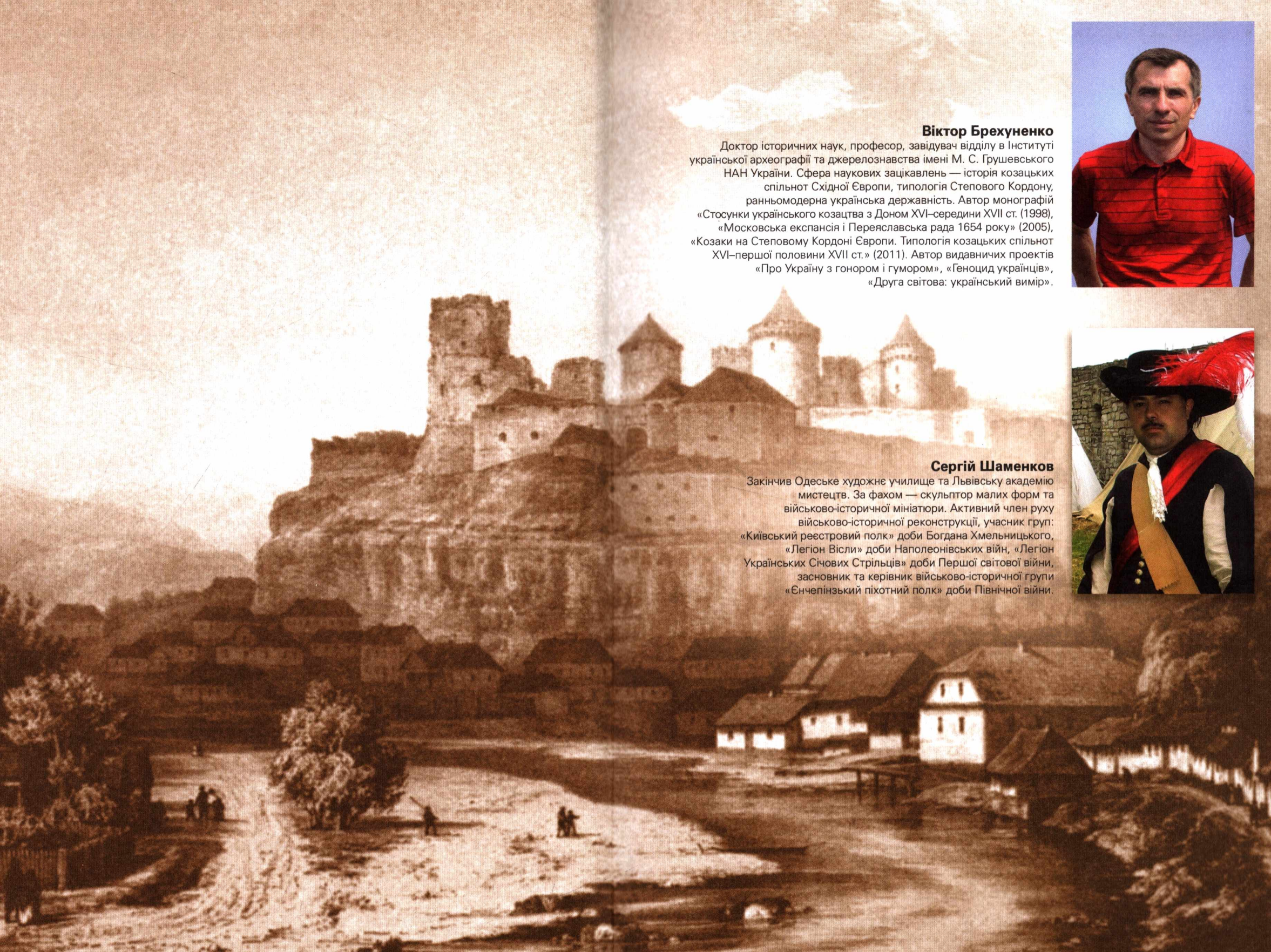
Відруковано в ТОВ «Друкарня «Бізнесполіграф»

02094, м. Київ, вул. Віскозна, 8

Тел./факс: (044) 503-00-45

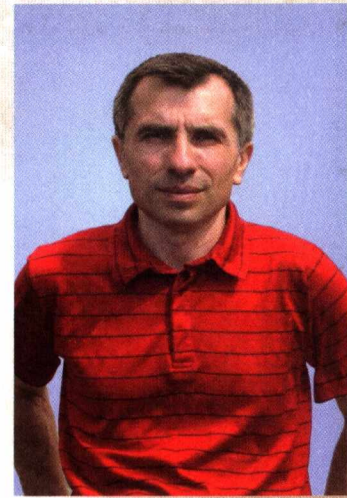
Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК № 2715 від 07.12.2006

Віктор Брехуненко

Доктор історичних наук, професор, завідувач відділу в Інституті української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України. Сфера наукових зацікавлень — історія козацьких спільнот Східної Європи, типологія Степового Кордону, ранньомодерна українська державність. Автор монографій «Стосунки українського козацтва з Доном XVI–середини XVII ст. (1998), «Московська експансія і Переяславська рада 1654 року» (2005), «Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI–першої половини XVII ст.» (2011). Автор видавничих проєктів «Про Україну з гонором і гумором», «Геноцид українців», «Друга світова: український вимір».

Сергій Шаменков

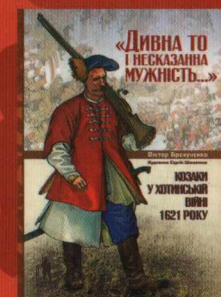
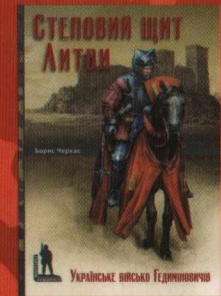
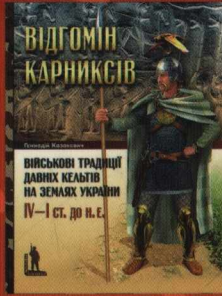
Закінчив Одеське художнє училище та Львівську академію мистецтв. За фахом — скульптор малих форм та військово-історичної мініатюри. Активний член руху військово-історичної реконструкції, учасник груп: «Київський реєстровий полк» доби Богдана Хмельницького, «Легіон Вісли» доби Наполеонівських війн, «Легіон Українських Січових Стрільців» доби Першої світової війни, засновник та керівник військово-історичної групи «Єнчепінзький піхотний полк» доби Північної війни.

У СЕРІЇ

ЧИТАЙТЕ ТАКОЖ:

НБ ПНУС
807291